

प्राज्ञ, विशारद, शास्त्रि परीक्षा

की पाठ्य पुस्तकें

प्राज्ञ परीक्षा

साधुदेवविजय सटीक	II=)
सांभटानंदर सटीक	III)
नानकसंग सटीक	III)
कारिकावली सटीक	IV)
दुनरताकार सटीक	V)
समृद्धिदायक-कौमुदी मूल	VI)
पञ्चतन्त्र मूल	VII)

विशारद परीक्षा

वैतथिक दर्शन, प्रचलनसार	1)
भाष्य संहिता	2)
प्रवृत्तिसंग सटीक	3)
मुद्राराक्षस सटीक	4)
सर्वज्ञानकोशमूर्ती मूल	5)
श्रीराम चरित सटीक	6)
विष्णुसंगकोशमूर्ती मूल	7)
कर्मवीर प्रकाश	8)
सर्वज्ञानदर्शन सटीक	9)

शास्त्रि परीक्षा

यशस्तिलकचम्पू पूर्णखण्ड	10)
सटीक	11)
भक्तचरणसंग नाटक सटीक	12)
काव्य प्रकाश सटीक	13)
निदना दिव्यली वे० शिवदत्तजी	14)
महामाध्य तन्त्रादिहक	15)
निदना कौमुदीनाम बोधनी	16)
श्रीराम और महाभारतवाक्याय वे०	17)
शिवदत्तजी हस्त दिव्यली	18)
सर्वज्ञान विद्योपाख्यान	19)

अन्य छात्रोपयोगी पुस्तकें

कारिकावली भाषा टीका	20)
वैतथिक भाषा टीका	21)
समृद्धिदायक-कौमुदी भा. टी. २)	22)
दुनरताकार	23)

यह सब पुस्तकें तथा अन्य प्रकाश की संस्कृत या भाषा की पुस्तकें

विप्रे के द्वारा

ला० मांतीलाल बनारसीदास

कलकत्ता-१ नारायण मंदिर पुस्तकालय के प्रतिपादक, लाहौर

। श्री गणेशायनमः ।

शङ्कराङ्गस्थिता शान्ता सान्त्वान्तकापहा ।

शशाङ्कालङ्कृता कान्ता जङ्गति शङ्कराङ्ग नः ॥ १ ॥

प्रथमस्य ग्रन्थस्य कर्तातत्रभवान् श्रीमान् श्रीबाम्भटः
'समाप्तिकामो यद्गलयाचरेत्' इति श्रुतिवचः प्रतिपालयन्,
चिरन्तने शिष्टाचारे चापरिहरन्, शिष्योपदेशापाशीः स्वरूपं यद्गल-
याचरतिः—श्रियं दिशतु चो देवः श्रीनाभयजिनः सदा ।

मोक्षमार्गं सदा ब्रूते यदागमपदावली ॥ १ ॥

श्रियमिति] दीप्यति प्रकाशते इति देवः ज्ञानान्तरप्रकाशेन
भगवान् इत्यर्थः यद्वा दीप्यति प्रीदति समाधिद्वारा परमात्मनि
इति देवः, नाभेरपत्यं नाभेयः, श्रिया शोभया उपमक्षितो नाभेयः
श्रीनाभेयः, यद्वा श्रीः लक्ष्मीः नाभेयः नाभेस्त्यस्यः प्रभया ताभ्याम्
उपलक्षितः, अनेन जिनस्य विष्ण्ववतारता प्रदर्शिता, यद्वा श्रियः
सकलशास्त्रनिष्णातत्वममृद्धेः इनः स्वामी इति श्रीनः नास्ति
किमपि भेदं भीतिं मननक्षमं यस्य इति अभेयः जिनः बुद्धः यदा
नित्यं यः सुष्माकं अलङ्कारशास्त्रं पठितुमिच्छतामित्यर्थः श्रियं
विष्णुविनाशस्वरूपां यद्गलयाचरति वा लक्ष्मीं दिशतु ददातु ।
ब्रूयं जिन इत्याह—यस्य जिनस्य आगमपदानां निष्क्रान्त-
वयानां आपत्ती समूहः सतां सज्जनानां मोक्षस्य नित्यनिरतिशय
सुखाभिप्यक्तिस्वरूपाया वृत्तेः मार्गे पन्थानं ब्रूते कथयति केनो
पायेन मोक्षो लक्ष्य इति दर्शयतीति भावः । अस्य वचस्य विष्णु
देवतापरतापि सम्भवति । अस्मिन् पक्षे 'शो' (उ+भः) इति
वदद्वयं शोध्यम् । उकारस्य वादपूर्णाव्ययम् । देवः देवत्वमाति

विशिष्टः अलौलिकसामर्थ्यशाली वा श्रीनः लक्ष्मीपतिः अभयः
भीतिरहितः जिनः जिनावतारः अः विष्णुः अकारो बामुदेवः
स्यात् इत्येकाक्षरकोशवचनात्, वः श्रियं दिशतु ददातु । यस्य
व्यासावतारस्य विष्णोः आगमपदानां वेदान्तसिद्धान्तानाम्
आवली समुदायः शेषं पूर्ववत् ॥

सम्प्रति काव्यलक्षणगर्भं काव्यफलमाह—

साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम् ।

स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥ २ ॥

साध्विति) साधू वक्ष्यमाणानर्थकत्वादिशब्ददोषेदश-
विरुद्धत्वाद्यर्थदोषशून्यौ यौ शब्दार्थौ तयोः सन्दर्भः घटना
यत्र तत्, गुणाः वक्ष्यमाणौदार्यादयः अलङ्काराः वक्ष्यमाणचित्र
जात्यादयः तैः भूषितमलङ्कृतम्, स्फुटाः परिव्यक्ताः अनायासबो-
ध्या इति-थावत्-रीतयः तच्चद्रसानुसारिशब्दसंकलनात्मिकाः
गौडीप्रभृत्यः वक्ष्यमाणाः रसाः शृङ्गारादयः तैः उपेतं युक्तं
काव्यं कवेः कर्म काव्यं सहृदयहृदयाल्हादकरं वाक्यं कीर्तये
यशसे कुर्वीतरचयेत् । 'काव्यम्' इति कर्मणा 'कविः' कर्ता लक्ष्येत
यद्यपि श्रीमम्मठपादैः काव्यस्य 'काव्यं यशसे ऽर्थकृते व्यवहार
विदे शिवेतरसतये । सद्यः पर निर्द्वैतये कान्ता संमिततयोपदेश
युजे ॥' इति अनेकफलत्वं प्रतिपादितम्, तथाप्यत्र प्राधान्येन,
कीर्तयतिरिक्तानां अर्थोपार्जनव्यवहारज्ञानादीनामपि अवसाने कीर्ता
वैव पर्यवसानाद्यशः स्वरूपत्वेनवाकीर्तरेवकाव्यफलता स्वीकृता

अथ कवितोत्पत्तिसाधनान्याह—

प्रतिभाकारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

शृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्य कवि संख्या ॥ ३ ॥

प्रतिभेति) तस्य काव्यस्य प्रतिभा नवनवार्थाविष्करण इष्टांती
 रिकशक्तिः बुद्धिः कारणं हेतुरस्ति प्युत्पत्तिः विविधशास्त्र
 मंशीयनमन्या योग्यता विशेषविभूषणं शोभाधायकमस्ति
 अभ्यासः नैरन्तरेण मंशीयनं तस्य काव्यस्य भृशं उत्पत्ति
 कागोतीति भृशोत्पापेष्टुत् सयः कवितां कारयतीत्यर्थः इति आद्य
 कवीनां प्राचीनकवीनां मरुता कथनमस्तीति शेषः ॥

अथ प्रतिभाश्लेषणमाह—

प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्तपदबोधविधायिनी ।

स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतो मुखी ॥४॥

प्रसन्नेति) प्रसन्नानां निष्कृष्टाक्षररहितानां पदानां शब्दानां
 मध्यः नवीनेः पूर्वं मननुसृतं रित्यर्थः अर्थः वर्णनाविवर्धः सह पुक्तिः
 योगः मयटनेति यावत् तस्याः उद्बोधं विशिष्टज्ञानं वि दधातीति
 तथाभूता, स्फुरन्ती परिस्फुर्तिमती स्वकर्मेणि तदिदिव चपलेति
 यावः, सर्वतो मुखं यस्याः सा सर्वतोमुखी परितः प्रसरणशीला
 सर्वविषयावगादिनीत्यर्थः मत्तः उत्तमस्य कवेः बुद्धिः प्रतिभा
 कथ्यते इति शेषः ॥

अथ प्युत्पत्तिश्लेषणम्

शब्दधर्मार्थिकमादिशास्त्रेष्वाम्नायपूर्विका ॥ ॥

प्रतिपत्तिरसामान्या व्युत्पत्तिरभिधीयते ॥ ५ ॥

शब्देति) द्वन्द्वान्तस्य शब्दानां प्रत्येकाभिमतमन्वाद्य शब्दानां
 दीनां शास्त्रशब्देन गम्यन्तः शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि

धर्मशास्त्राणि, जैनाभिमतप्रतिपादकाः ग्रन्थाः, कामशास्त्राणि
वात्स्यायनादिग्रन्थाः त्यादिशब्देन छन्दःशास्त्रादिग्रहणंतेषु
आम्नायः गुरुपरम्परोपगतः उपदेशः पूर्वः यस्याः तादृशी
असाधान्या विशेषा प्रतिपत्तिः ज्ञानविशेषः व्युत्पत्तिः अभिधीयते
कथ्यते ॥

अभ्यासलक्षणमाह—

अनारतं गुरुपान्ते यः काव्ये रचनादरः ।

तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोप्युपदिश्यते ॥ ६ ॥

अनारतमिति) अनारतं निरवारं गुरुपान्ते गुरुमयीषे काव्ये
काव्यविषये यः रचनादरः श्रद्धापूर्वकः सकलनश्रमः तं अभ्या-
सं विदुः कथयन्ति पण्डिता इति अध्याहार्यम् । तस्य अभ्यास-
स्यकोपि मूल्यः नतु दीर्घः क्रमः रीतिः उपदिश्यते पाठ्यते
अध्यापकेनेति शेषः ॥

काव्ये छन्दसामुपयोगित्वं, तादृशीकरणं प्रकारं चाह—

विभ्रत्या बन्धचारुत्वं पदार्थल्यार्थशून्यया ।

वशीकुर्वीत काव्याय छन्दांसि निखिलान्यपि ॥ ७ ॥

विभ्रत्येति) बन्धस्य रचनायाः चारुत्वं मृदुवाणीविशिष्टत्वेन
रमणीयत्वं विभ्रत्या द्रष्टव्या अर्थशून्यया निरर्थकपापीत्यर्थः
पदार्थल्यार्थशून्यया शब्दश्रेण्या निमित्तानि सर्वाणि छन्दांसि श्रीनारीमृ-
तीनि तद्वशीकुर्वीत । स्वधीनतां नयेत् । उत्कृष्टकवितां चिकीर्षुर्द-
त्तव्यं । तद्वशीकुर्वीत । तद्वशीकुर्वीत । तद्वशीकुर्वीत । तद्वशीकुर्वीत ।
स्वभावादि कुर्यात् इति भावः ॥

बन्धनास्तकारणान्याः—

पश्चाद्भूत्वं संयोगादिसर्गाणामलोपनम्

विसन्धिवर्जनं चेति बन्धनारुत्वहेतवः ॥ ८ ॥

पश्चादेति) संयोगात् संयुक्ताक्षरात् पश्चात् मध्यममित्यर्थः
लघोरपि पूर्ववर्णस्य गुणत्वं विधेयं तथा विमर्गाणां अलोपनं लोपोक्तं
न कर्तव्यः, विमर्गतद्वाचस्य भोजोगुणजनकत्वात् इतिभावः
विमन्धेः विपमस्य विकटस्य वा मन्धेऽथ वर्जनं त्यागोविधेयः, इति
एतानि त्रीणि बन्धनारुत्वस्य मन्दर्भरमणीयतायाः हेतवः कार-
णानि मान्ति ॥

वक्तुहेतूनामभावे बन्धस्यामनोदरत्वंमुदाहरति—

शिते कृपाणे विधृतेत्यया घोरे रणे कृते ।

अधीश क्षितिपा भीत्या वनएव गता जवात् ॥ ९ ॥

शित इति) हे अधीश नरराज ! तया शिते लीक्षणाधारे
कृपाणे मन्ध्रे विधृते दृढीते माति तथा घोरे भयानके रणे युद्धे कृते
मार्ति क्षितिपाः विरुद्धराजानः भीत्या भयेन जवात् वेगेन द्रुत-
गत्येत्यर्थः एव एव गताः काननं गत्वा आत्मगोपनं चक्षुरिति-
भावः । अस्मिन्पद्ये विधृते स्वया' इत्यत्र "ते" इत्यस्य गुरुत्वं
संयुक्ताक्षर-‘स्व’-कृतं नास्त किन्तु प्रकृति सिद्धमस्ति । “अधीश”
इत्यत्र मन्धेः उच्चारणकष्टजनकत्वेन विकटता, “क्षितिपा भीत्या”
इत्यत्र विमर्गाणां लोपः कृतोस्तीति पूर्वोक्तः हेतुव्याः नादरेण
बन्धस्य शैथिल्यम्, शैथिल्यं च बन्धमौन्दर्यनाशकम् ॥

नन्यार्थस्यापरिसंभृतावापि काव्यरचनाभ्यासो विधेय इत्याह—

अनुल्लसन्त्यां नव्यार्थयुक्तावभिनवत्वतः ।

अर्थसंकलनात्त्वमभ्यसेत्संकथास्वपि ॥ १० ॥

अनुल्लसन्त्यामिति) अभिनवत्वतः कवेः अभिनवत्वात् नूत-
नत्वेन परिपक्वाभ्यासशून्यत्वेनेति यावत् नव्यस्य पूर्वमननुमूतस्य
अर्थस्य वर्णनीयस्य विषयस्य युक्तौ संघटनायां अनुल्लसन्त्यां
अनाविर्भवन्त्यां अजायमानायामित्यर्थः संकथास्वपि लौकिक
व्यवहारसम्भाषणेष्वपि अर्थस्य संकलनात्तत्त्वं संघटनप्रकारं
अभ्यसेत् निरन्तरमनुमीलयेत् ॥

तदेवोदाहरति—

आगम्यतां सखे ! गाढमालिङ्ग्यात्र निपीदत्र ।

सन्दिष्टं यन्निजभ्रातृजायया तन्निवेदय ॥ ११ ॥

आगम्यतामिति) हे सखे मित्र ! आगम्यतां त्वयेति शेषः,
गाढं हृदं, आलिङ्ग्य समाश्लिष्य अत्र आस्मिन् आम् निपीद
उपविश ! निजभ्रातुः तव अनुपममेमपात्रस्य मित्रस्य ममेत्यर्थः
जायया स्त्रिया, दृश्यतेहि लोकव्यवहारे भ्रातृशब्दस्य असाधार-
णा सौदार्यमूचनयोग्यता, यत् सन्दिष्टं यः मन्देशः प्रेषितः तत्
निवेदय कथय ॥

परार्थहरणं न विधेयमित्याह—

परार्थवन्धाद्यश्च स्यादभ्यासो वाच्यसंगतो ।

स नश्रेयान्यतोनेन कवि भवति तस्करः ॥ १२ ॥

परार्थेति) वाच्यस्य अर्थस्य संगतो यदनायां परार्थवन्धात्
अन्यकविद्वन्द्वार्थरचनामादाप्येतत् अभ्यासः वारं पारं काव्य
वृत्तान्तरविषयो यन्नः स न श्रेयान् पश्यमणीयो न परान् ।
कनः यस्मान् अनेन वक्तव्यत्वेन अभ्यासेन कविः तस्करः शीरः

पारस्वत् निन्द्यो वा भवति । दर्पणकारेणाभ्यभिहितम्—

“कृतिमयश्चिरन्यार्थे कविमन्ति ममभुते” इति । अन्यथा
मात्पेक्ष्य पादैः श्रीदीर्गादतिहरिकृष्णशर्षाभिः ममुदीरितं मत्नाप-
पुष्पाक्षसौ—

“अपहृत्य ये त्वनर्पपरपदरचनार्थस्तथयचौराः । स्वकृतं
नशन्ति काव्यं पापासो नारसंभृताः” । इति ।

॥ ममस्या परार्थहरणस्य निर्दोषतां दर्शयन्नाह—

परकाव्यग्रहोपि स्यात्समस्यायां गुणः कवेः ।

अर्थं तदर्थानुगतं नवं हि रचयत्यसौ ॥ १३ ॥

परोक्षे) ममस्यायां पुरणमाकांक्षायाः परकृतः पुरणे पर-
काव्यस्य अन्यकावेकतकवितायाः ग्रहः उपादानं कवेः गुणः
स्यात् । हि यस्मान् कारणात् असौ ममस्याकारकः तदर्थस्य
परकाव्यार्थस्य अनुकूलं नवं नवीनं अर्थं रचयति । ममस्यापूर्वो
अन्यकविनिर्मितपादवेकं पादद्वयं वा हरन्तापि समस्यापूरकः
कविः साक्षात् परार्थं स्वमतिनातिशयमुपदितामिव नवार्थेन
निराकांक्षी कुर्वन् स्वयते इति ममस्यायां परकविताहरणं न दूषणम् ।

अर्थप्रकाशशामग्रीमाह—

मनः प्रसन्तिः प्रतिभा प्रातःकालोभियोगिता ।

अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥ १४ ॥

मन इति) मनसः प्रसन्तिःस्वच्छता, प्रतिभा पूर्वोक्तसूक्ष्मो
बुद्धिविशेषः, प्रातःकालः प्रभातममयः तदानीं बुद्धिदर्पणस्य
निर्मलतया नवीनार्थाविष्करणयोग्येतत्पुनर्भवमिदं, अभियो-

गिता अभियोगः नव्यार्थविस्त्रनेविषयकः उद्योगः सोऽस्त्यस्येति
अभियोगीतस्यभावः अभियोगिता नूतनार्थवद्भा यत्नपरायणते-
त्यर्थः, अनेकशास्त्रदर्शित्वं बहुशास्त्रावलोकनाभ्यासः इति
पूर्वोक्ताः अर्थालोकस्य अर्थप्रकाशस्य हेतवः कारणानि सन्ति ।

अर्थविन्यासप्रकारमाह—

समाप्तमिव पूर्वार्धे कुर्यादर्थप्रकाशनम् ।

तत्पुरुषबहुव्रीही नर्मियः प्रत्ययावहो ॥ १५ ॥

समाप्तमिति) पूर्वार्धे पद्यस्य प्रथमे अर्धे अर्थस्य प्रकाशनं
विन्यासं समाप्तम् इव समाप्तमायं नतु समाप्तमेव कुर्यात् विदध्यात्
तत्पुरुषबहुव्रीही समाप्तौमेधः प्रत्ययावहो परस्परप्रतीतिकारको
न कर्तव्यो मन्देहगून्यो कार्यो इत्याशयः । यथा "द्युवशशुः"
इत्यत्र किं 'द्युवःशशुः यस्येति' बहुव्रीहिः, भाटोस्वित् 'द्युवभासा
शशुश्च' इति तत्पुरुषः । ति मंशयः समुत्पद्यते । एतादृक् सन्देह
जनकः समाप्तो न कार्यः ॥

गिताविशेषमाह—

एकस्यैवाभिधेयस्य समासव्यासमेव च ।

अभ्यमेत्कर्तुमाधानं निःशेषालङ्कियामुच ॥ १६ ॥

एकस्यैवेति) एकस्यैव अभिधेयस्य अर्थस्य वर्णनीयस्य
बन्तुनः इत्यर्थः समासं मंशयं व्यासं विस्तारं च कर्तुं अभ्यमेत् ।
यथा मन्त्रीद्विवृद्धिः इत्यर्थे वर्णनीये 'मन्त्रिभा' इति समासेन
कथ्यते, 'नवनवोन्नेयशालिनी बुद्धिः' इति व्यासेन । एवं एक-
स्यैव अर्थस्य निःशेषालङ्कियाम् मन्त्र्याणां बुद्धिषु च आपानं
विन्यासं कर्तुं अभ्यमेत् । यथा 'अस्या आननं मनोहरम्' इत्य-

कस्मिन्नर्थे वर्णनीयेभ्यः आनन्दचन्द्रः मनोहरः' इति 'सुपकेन
'भस्यायुगं चन्द्रश्च मनोहरः' इत्युपमया, 'अस्याननं चन्द्राभिर्यं
चोत्पाते' इति प्रतीयेन, 'इदमाननं न किन्तुचन्द्रः' इति अपहृत्या,
'चन्द्रोऽयमाननं वा' इति भ्रान्तिमदलङ्कारेण वर्णनम् ।

शिसान्तरमाह—

स्यानर्दान्तपादान्ते प्यशैथिल्यैलघुर्गुरुः ।

यत्पादौ न च वक्तव्याश्चादयः प्रायशो बुधैः ॥१७॥

स्पादिति—अर्दान्तपादौ द्वितीयचतुर्थपादौ, न अर्दान्तपादौ
अनर्दान्तपादौ प्रथमद्वितीयपादौतयोः अन्ते अवसाने अपिनाद्वितीये
चतुर्थपादान्तग्रणम् अशैथिल्ये शिथिलताया अभ्यासे घञस्यद्राव्ये
सतीत्यर्थः लघुः गुरुः भवति । बुधैः पण्डितैः प्रायशो आदौ पूर्व प्रायशः
चादयः घं, वा, शो, आदीनि पादपूरणमात्रं प्रयोजनानि न वक्तव्याः
लेख्याः । 'प्रायशः' इति कथनेन रे, हे, इन्त, मोष्, षाः मभृतयः
पादादावपि न दृष्टाः इति सूचितम् ।

शिसान्तरम्—

भुवनानि निवर्जनीयात् त्रीणिसप्त चतुर्दश ।

अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिश्च ततोऽन्यथा ॥१८॥

भुवनानीति—भुवनानि भगन्ति त्रीणि, सप्त, चतुर्दश वा
निवर्जनीयात् वर्णयेत् । स्वर्गपर्यपाताल, भेदेन त्रीणि, मूर्धुवः
स्वर्गमहस्तयः सतलोक भेदेन सप्त, भूर्भोकादिसप्त—तलवितल
नितलपाताल सुतल रसातल तलातल भेदात् चतुर्दश । अत्रयापि
अमूर्तिमतीमपि कीर्तिप्रशंसितां सुभूर्वर्णा वर्णयेत्, अकीर्तिः अवशश्च
ततः धृक्कीर्तिः अन्यथा अन्यरूपी कृष्णामित्यर्थः वर्णयेत् ।
तदुक्तं दर्शने "मास्तित्यम्बोमिवापि यशस्विप्रवृत्तः वर्णने
कीर्तिः" । इति ।

दकारलकारयोधाभेदाच्च यमकालङ्कारसतिः ।

श्लेषालङ्कारे पञ्चयोरभेदमुदाहरति—

त्वयादयार्देण विभोरिष्टूणाम्
न केवलं संयमिता न बालाः ।

तत्कामिनीभिश्च वियोगिनिभिः
मुहुर्महीपात विधूसराङ्गाः ॥ २२ ॥

स्वयेति—दे विभो स्वामिन् ! त्वयादयार्देण कृपायुक्तेनसता रिपूणां शत्रूणां बालाः बालकाः केवलं न संयमिताः कारागारे न नि-
क्षिप्ता इति न, वियोगिनीभिः पतिवियुक्ताभिः तेषां शत्रूणां कामिनीभिः
स्त्रीभिश्च बालाः केशाः न संयमिताः न पद्मा । पतिविहीनायाः स्त्रियः
धर्मशास्त्रानुसारं गृह्यारचना निषेधात् । कीदृशाः बालकाः केशाश्च ।
मुहुः पुनः २ वृत्तां पृथिव्यां पातेन पतनेन विधूसराणि बलिनानि
अङ्गानिवेषां अत्र । तयोक्ताः 'बालाः' इति पञ्चयोरभेदः ।

श्लेषेदल्योरप्यम्—

देवपुष्पद्यशोराशिस्तोतुमेनंजडात्मकम् ।

उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥ २३ ॥

देव इति—देव स्वामिन् ! भक्तिः श्रद्धापीति पूर्विकोत्प्रे-
क्षित्यपि केत्यर्थः । इन्दुलेखा चन्द्रकला जडे जले आत्मा शरीर-
पश्य, स जडात्मा जडात्मा एव जडात्मकः, तं जन्मस्वरूपमित्यर्थः
सागरे समुद्रमिव एनं पुरोवर्तमानं जडः शानेन शून्यः आत्मा यस्य
तारणं मूर्खमित्यर्थः मां पुष्पद्यशोराशिं भवत्कीर्तिपुञ्जं स्तोतुं
धर्मेपितुं उत्कण्ठयति उत्सुकीकरोति । अत्र 'जडात्मकम्' इति
दंकारलकारपरेकेता ।

विशेषेदल्योरप्यम्—

चन्द्रेदितं च दलितस्वरधीतसार-

वारणं शुभ्रीमन्द्रस्य चतुरः सप्त चाम्बुधीन् ।

चतस्रः कीर्तयेद्वाष्टोदश वा ककुभः क्वचित् ॥१९॥

वारणमिति—इन्द्रस्य सुरराजस्य वारणं इस्तिर्न शुभ्रं शुक्लं
अम्बुधीन् समुद्रान् पूर्वं पश्चिम दक्षिणोत्तर समुद्र भेदेन चतुरः, शार-
सीर-दधि-घृत-मुरा-इष्टु-स्वादु जल समुद्रभेदेन सप्त वा, तथा
दिशः पूर्वं दक्षिण पश्चिमोत्तरभेदेन चतस्रः, पूर्वादिभिः सह
विदिशानां योगात् अष्टौ, पूर्वोक्ताष्ट दिशाभिः सह ऊर्ध्वदिशाऽथो
दिशासम्मेलनात् दश वा कीर्तयेत् उल्लिखेत् ।

शिक्षान्तरमाह—

यमकश्लेषचित्रेषु ववयोर्डलयोर्नभित् ।

नानुस्वार विसर्गौ च चित्र भङ्गायसम्मतौ ॥२०॥

यमकेति—यमकश्लेषचित्रेषु एतन्नामकेषु अलङ्कारविशेषेषु
वकारवकारयोः इकारलकारयोः भित् न भेदो न भवति । एवं
अनुसार विसर्गौ चित्रस्य न द्वारवन्धादिस्वरूपस्य काव्यविशेषस्य
भङ्गाय सप्तये विधातायेतियावत् न सम्माती न कथितौ ।

वकारवकारयोः इकारलकारयोरभेद मुदाहरति—

शङ्कमानैर्महीपाल ! कारगार विडम्बनम् ।

त्वद्वैरिभिः सपत्नीकैः श्रितं बहु विडम्बनम् ॥२१॥

शङ्कमानैरिति—हे महीपाल ! पृथ्वीपते ! कारागारे त्वं बन्ध-
नां लये विडम्बनं दुःखं शङ्कमानैः विचारयद्भिः वनाश्रयैर्विनाऽस्माकं
शत्रुकारानि वासतन्त्यः क्लेशो भविष्यतीति विम्यद्भिरित्यर्थः त्वद्वै-
रिभिः त्वं शत्रुभिः सपत्नीकैः स्वैस्त्रीभिः सह बद्धनिर्विलानि की-
दृशां रन्ध्राणि यस्मिन् तत् वनं काननं श्रितं आश्रितम् । अत्र यम-
कालकारलंकृतपद्यो 'विडम्बनम्' 'विलम्बनम्' इति वकार वकारयोः

दकारलकारयोर्धाभेदाच्च यमकालङ्कारसतिः ।

श्लेषालङ्कारे वयोरभेदमुदाहरति—

त्वयादयार्देण विभोरिष्णुणाम्
न केवलं संयमिता न बालाः ।

तत्कामिनीभिश्च वियोगिनिभिः
मुहुर्महीपात विधूसराङ्गाः ॥ २२ ॥

त्वयेति—हे विभो स्वामिन् ! त्वयादयार्देण कृपायुक्तेनसत्ता
रिष्णां शत्रुणां बालाः बालकाः केवलं न संयमिताः कारागारे न नि-
क्षिप्ता इति न, वियोगिनीभिः पतिवियुक्ताभिः तेषां शत्रुणां कामिनीभिः
स्त्रीभिश्च बालाः केशाः न संयमिताः न बद्धा । पतिविहीनायाः स्त्रियः
धर्मशास्त्रानुसारं गृह्याररचना निषेधात् । कीदृशाः बालकाः केशाश्च ।
मुहुः पुनः २ वस्त्रां पृथिव्यां पातेन पतनेन विधूसराणि मलिनानि
भद्रानिवेषां अत्र । तथोक्ताः 'बालाः' इति वयोरभेदः ।

श्लेषालङ्कारैक्यम्—

देवयुष्मद्यशोराशिस्तोतुमेनंजडात्मकम् ।

उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥ २३ ॥

देव इति—देव स्वामिन् ! भक्तिः श्रद्धामीति पूर्वकामेदा
द्विपिकेत्यर्थः इन्दुलेखा चन्द्रकन्या जडं जलं आत्मा शरीरं
यस्य स जडात्मा जडात्मा एव जडात्मकः, ते जलस्वरूपमित्यर्थः
सागरं समुद्रमिव एनं पुरोवर्तमानं जडः ज्ञानेन शून्यः आत्मा यस्य
तारुण्यं मूर्खमित्यर्थः मां युष्मद्यशोराशिं धरत्कीर्तिपुञ्जं स्तोतुं
धर्मायितुं उत्कण्ठयति उत्सुकीकरोति । अत्र 'जडात्मकम्' इति
दकारलकारयोरेकता ।

विश्लेषालङ्कारैक्यम्—

चन्द्रेदितं च डलितस्वरधीतसार-

रत्नासनंरभसकल्पित शोकजातम् ।

पश्यामिपापतिमि रक्षयकारकाय-

मल्येतरामलतपः कंचलोपलोतम् ॥ २४ ॥

चन्द्रेदितमिति—चन्द्रेणईदितं स्तुतं, स्वःस्वर्गेअधीतः मरुपातः

प्राप्तो वा सारः कंचले यस्ययेन वा मः सरसीतसारः, चटुलितं कम्पितं
स्वरपीनमागम्य इन्द्रस्य रत्नासनं रत्ननिर्मितंमिहामनयेनतम्, रभ-
मेन आरिक्मरेनकल्पितम् मष्टम् उत्पादितमितिपास्तु' दुःखजाते
दुःख परम्परा दुःखानामितिभारःयेनतम् 'दुःखम्' इति सुगरगांध्युप-
पत्तयम् यथा म मयः दुष्टानां दुःखंजनयति परं मज्जनानां तत्प्राप्ति
पुण्यमुपादयति । पापम् परं निपरी भण्यकारः तस्य क्षयकारः रिना-
दृष्टः कायःशरीरं यमगतम्, अन्तेनं बहुदीर्घमितिभारः। यत् अमर्षं
निष्ठावयथा गृह्णे कल्पयथाया निर्मलं तपः तस्मिन् के पुनं यथा
ब्रह्मर्षी मर्षीविशेषः उपलोकयति दर्शयति इति तापोक्तम्, मय्य-
दृष्टं ब्रह्मज्ञानममृतयोः निष्ठापरिधिः। राशयनमन्यतामुप दिशन्त-
मिति वाचः । पश्यामि म्यामिति अग्राहार्यम् । इति संभविष्योदाहरणे
अस्मिन् १८ उक्तोपमेयः ।

किंन तपोमिदमुपादयति—

ब्रह्मचर्यनिष्काम ! ब्रह्मशिव महागम ।

नारदत्ननिधि ! देव ! भान्द्रमत्राद्रुतानर ॥ २५ ॥

ब्रह्मचर्ये—ब्रह्मचर्यं ब्रह्मं ब्रह्मं ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्यगृही दे
ब्रह्मचर्यनिष्काम ! ब्रह्मचर्य ! ब्रह्मशिवः ब्रह्मादिनां स्थान
ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्येन ब्रह्मचर्यगृही दे ब्रह्मशिवमहागम, ब्रह्मचर्य ब्रह्म
ब्रह्मचर्येन ब्रह्मचर्येन ब्रह्मचर्यगृहीः ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्यगृहीः
ब्रह्मचर्येन ब्रह्मचर्येन ब्रह्मचर्यगृहीः ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्यः ब्रह्मचर्यगृही दे ब्रह्मचर्य

निधे हे देव अत्र जगति नव मा कान्तिः मयेऽत्यन्त भद्रता आश-
यमननी वर्तते इति दोषः । अत्र भावबलसन्देहस्य ध्वन्योरवयवमिति
न साधनव्यवस्थितमिति ।

अत्रान्यविषयस्योदाहरणान्तरम्—

भवकाननमत्तेभ ! भग्नमायानमः प्रभ ! ।

विनयात् त्विस्तुवां वीर ! विनंतं त्रिदेशेश्वर ! ॥२६॥

भराति—भवः संसार एव काननं वनं तस्मिन्मत्तः इभः हस्ती
तत्तन्मुद्गी हे भवकाननमत्तेभ ! भागं नातिवै ध्यापयं अज्ञानमेव
। तमःअन्यकारो येन सः भग्नमायातयाः, बल्लष्टायाः कान्तिः यस्य
सःप्रभःभग्नमायातयाश्चासौ प्रभश्च भग्नमायातयःप्रभः तत्तन्मुद्गी
हे मयमायाः त्वयः ॥२६॥ ! विनतः आश्रयवर्ती त्रिदेशेश्वर ! इन्द्र ! यस्य
तत्तन्मुद्गी हे वीर विनयात् नम्रातामवलम्ब्य त्वां स्तुवे .स्तुति
विषय कथेति ।

अन्तिवितमेवार्थमुपमंहरति—

आर्धात्यशास्त्राण्यभियोगयोगा-

दम्यासवस्यार्यपदप्रपञ्चः ॥२७॥

तै तै विदित्वासमयंकवीनां-

मनःप्रसक्तौ कवितां विदध्यात् ॥ २७ ॥

अधीत्येति—आभियोगः निरन्तरभ्रमः तस्ययोगात् वशात्
शास्त्राणि न्यायवेदान्तप्रभृतीति अधीत्यपठित्वा अभ्यासेन नाना-
शास्त्रानुशीलनेन वेदशांःस्वाधीनः अर्थानां वाच्यानां पदानां शब्दानां
य मपद्यः समूहः यस्य तथोक्तः सन् कवीनां आर्चीनकाव्यकतृणाञ्च तै
तै प्रख्यातममयं विद्वान्तं विदित्वा ज्ञात्वा मनसःप्रसक्तौ मसन्नतायां
नानमतिगर्भकार्यं विन्ताभावजनितायां निर्वचनयामिति । भावः

सत्यां कवितां काव्यं विदध्यात् कुर्यति ॥

इति श्रीरुडोल्वंशद्वयदीर्घदीर्घदीर्घ-

शास्त्रविरीचितायां माह्वमनोरञ्जन्या-

रूपान्वयरूपायां प्रथमः परिच्छेदः ।

—:०:—

द्वितीयः परिच्छेदः

अथ काव्यशरीरं दर्शयति-

संस्कृतं प्राकृतं तस्या पञ्चशो भूतभाषितम् ।

इति भाषाश्चतस्रोपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ।?

संस्कृतमिति-संस्कृतं शास्त्रनियमानुरूपं जातमस्कारं वा
भाषणं, प्राकृतं संस्कृतापञ्चशरूपम्, तस्य प्राकृतस्य अपञ्चशः तद्व्या-
करणनियमानादरजन्यो विकारः, भूतभाषितम् पिशाचभाषा
इति पूर्वोक्ताः चतस्रः भाषाः काव्यस्य कायतां शरीरतां यान्ति
वक्ताः चतस्रो भाषा काव्ये प्रयुज्यन्ते इत्याशयः ॥

उक्तभाषाचतुष्टयं लक्षयति-

संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।

प्राकृतं तज्ज तत्तुल्यदेश्यादिकं मनेकधा ॥ २ ॥

संस्कृतमिति-स्वर्गिणां स्वर्गनिवासिनां देवानामित्यर्थः
भाषा संस्कृतं कथ्यते इति ऊह्यम्, सा संस्कृतभाषा शब्दशास्त्रेषु
व्याकरणेषु निश्चिता निर्धारिता । प्राकृतं तज्जं तस्मात् संस्कृतात्
जातम् उत्पन्नम्, तत्तुल्यं संस्कृतसदृशम्, देश्यम् देशे, देशे भवे
देश्यं तत्प्रभृति अनेका अनेकप्रकारक मस्ति ।

अपञ्चशमाह—

अपञ्चशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।

अपक्षेऽति-तन्त्रदेशेषु पद्यालङ्कारादिषु यत् छन्द भाषा
न्तराभिहितं भाषितम् सोऽप्यत्रशः कथ्यते ।

पिशाच भाषायाह—

यद्भूतेरुच्यते किञ्चित्तदभौतिक मुदाहृतम् ।३।

यदिति-यत् किञ्चित् भूतैः पिशाचैः उच्यते तत् भौतिकं
उदाहृतम् कथितम् ।

सम्प्रति काव्यस्य द्विकारत्व याह—

छन्दोनिबद्धमच्छन्द इति तद्वाङ्मयं द्विधा ।

पद्यमाद्यं तदन्यत्र गुद्यं मिश्रं च तद्वद्वयम् ॥४॥

छन्द इति-तत् पूर्वोक्तं द्वादशयं बाणीविकाररूपं काव्यं
छन्दो निबद्धं एतद्वद्वयम्, अच्छन्दः एतद्वदन्यत्र इति द्विधा द्विकारकं
भवति । आद्यं छन्दोबद्धं पद्यं कथ्यते, तदन्यत्र छन्दोबद्धादन्यत्र
एतद्विनिमित्तं मितिभावः गद्यं कथ्यते । तद्वद्वयम् गद्यपद्यात्मकं
काव्यं मिश्रं कथ्यते इति काव्यस्य पुनः त्रयोभेदाः ।

काव्यं दोषगुण्यं कर्तव्यमिह—

अदुष्टमेव तत्कीर्त्ये स्वर्गे सोपानपङ्क्तये ।

परिहार्यानि तो दोषां स्तानेवादो मवक्ष्महे ॥५॥

अदुष्टमेति-तत् काव्यं अदुष्टं दोषगुण्यं येन स्वर्गे सोपान
पङ्क्तये स्वर्गारोहणं स्वरूपायै कीर्त्ये यशसे भवतीति दोषः ।
अतः अस्मात् कारणात् आदौ तान् अलङ्कार शास्त्र-मसिदान्
परिहार्यान् परिहर्तुयोग्यान् त्याज्यानि तियावत् दोषान् एव
मवक्ष्महे प्रयुः ॥

पददोषानाह—

अनर्थकं श्रुतिकट्ट व्याहृतार्थमलक्षणम् ।

अनुभावाविभानाभ्यां रचना पञ्चनो विनापय सख्यावादिर्वि
 रय बाध्ययेन वचो गुणः, १७ विरोधिनोपि स्मरणे ताभ्येन व
 पि वा यरोदोरोधो नाभ्योन्य मद्भिन्वद्भन माप्तवोः, १८ अन
 य सर्वेषां दोषाणां निर दोषता, १९ अन्येषामपि दोषाणां मि
 चितान्दनीपिभिः अक्षेपनाय गुणता द्वेषा चानुभवात्मना २०”

अनर्थकस्य गङ्गाणां वाहनेन ।

प्रस्तुते नुपयुक्तं यत्तदनर्थक मुच्यते ।

यथा विनायकं वन्दे लम्बोदरमहं हि तु ॥ ८ ॥

प्रस्तुत इति-प्रस्तुते प्रकृते अर्थे यत् अनुपयुक्त उपय
 वजितम् यरति तद् अनर्थकम् उच्यते । यथा अहं लम्बो
 विनायकं गणेशे वन्दे नत्करोमि । अथ ‘लम्बोदरम्’ इति
 विनापि अभीष्टार्थकावात् ‘लम्बोदरम्’ इति अनर्थकम् ।

अथ भुतिकटु—

निष्ठुराक्षरमत्यन्तं बुधेः श्रुतिकटु स्मृतम् ।

एकाग्रमनसा मन्ये संप्रैयं निर्मिता यथा ॥ ९ ॥

निष्ठुरेति-अत्यन्तं निष्ठुराणि क्रिष्टोच्चारणानि अक्षरा
 यस्य तत्र बुधेः पण्डितैः श्रुतिकटु इत्यत्र कथितम् । यथा—
 श्री संप्रैय मन्त्राणां एकाग्रमनसा सावधान मनसा निर्मिता शिव
 इति मन्ये तर्कयामि । अथ ‘संप्रैयं’ क्रिष्टोच्चारणतया श्रुतिकटु

अथ व्याहृतार्थम्—

व्याहृतार्थं यदिष्टार्थवाचकार्थान्तराश्रयम् ।

रतस्त्वमेव भूपाल भूतलोपकृतो यथा ॥ १० ॥

व्याहृतार्थमिति-यत् इष्टस्य अभिप्रेतस्य अर्थस्य वाच्य
 वाचकम् अपरोपकम् अपरान्तरम् अन्यमर्थ आश्रयति अत्रलम्

इति तयोभूतमस्ति तत्र व्याहृतार्थम् कथ्यते । यथा हे भूपाल !
हे पृथिवीपते ! त्वमेव नान्यः इति भावः भूतलस्य जगतः उपरान्तः
उपकारः तस्यां रतः तत्परः अभि । अत्र 'भूतलोपकृतौ' इति
पदं 'भूतानां प्राणिनां लोपस्य नाशस्य कृतौ करणे' इत्यन्यार्थ-
माश्रयतीति व्याहृतार्थम् ।

अथालक्षणम्—

शब्दशास्त्र विरुद्धं यत्तदलक्षणमुच्यते ।

मानिनी मानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ ॥ ११ ॥

शब्देति—यत्र पदं शब्दशास्त्रस्य व्याकरणस्य विरुद्धम् अन-
नुकूलम् तत्र अलक्षणम् उच्यते । यथा—मानिनीनाम् पुत्रीनाम्
मानस्य अभिमानस्य पति विजयकृतोप रूपस्येति भावः दलनः
विनाशकः इन्द्रः शब्दः विजयति सर्वत्रिकेण वर्तते । अत्र विदु-
र्बकाश्च विराजोः " विराज्यन्ते " इत्यारम्भे पदानुशासनान्न
" विजयति " इति परस्मैपदं न गच्छति ।

अथलक्षणप्रकरणार्थमाह—

स्वमंकेन प्रकृतार्थं नेयार्थान्तरं गानकम् ।

यथा विमानं शिथोपं पुष्पिन्यां नरभजेः ॥ १२ ॥

स्वमंकेनेति—यत्र पदं नेयस्य कथयस्य न तु अभिप्रायानि-
तं कथ्येति भावः अर्थान्तरस्य अन्वयस्य गानकम् अभिप्रायकम्
तत्र स्वमंकेन प्रकृतार्थेन कथ्यते । यथा—अर्थं शिथोपः पुष्पिन्याः
पुष्पानि मन्त्रानि वृत्तम् इति पुष्पिन्याः तैः पुष्पिन्याः पुष्पपुष्पं
मन्त्रैः वृत्तैः अर्थैः इति विमानं शिथोपं ।

अथलक्षणम्—

दन्तं नास्ति प्रसिद्धमन्त्रमिदं विदुष्या ।

राजेन्द्र ! भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति वारिधीन् ॥१३॥

परमेनि-परम पदस्य मभिद्धिः अर्थविशेष बोधने लयातिः नास्ति, तत्र पदम् अपमिद्धम् विदुः जानन्ति पण्डिताः इति शेषः । यथा-हे राजेन्द्र ! हे मृपेन्द्र ! भवतः कीर्तिः पञ्च चतुरः वारिधीन् समुद्रान् इति गच्छति । अत्र 'इन्द्र धातुः' धातुपाठे "इन्द्र ईसागत्योः" इति धृतीन् गवनाप्येनाकोपि न कापि गव-नाप्ये मभिद्धः इति अपमिद्धम् ।

असंमत माह—

शक्तमप्यर्थमारूपातुं यन्न सर्वत्र संमतम् ।

असंमतं तमोम्भोजं क्षालयन्त्यंशयो रवेः ॥१४॥

शक्तोमि-यत्र पदं अर्थम् अर्थविशेषम् आख्यातुम् शक्तम् शक्तमपि समर्थमपि सर्वेषु कालेषु न संमतम् नाभिमतम्, परम् अन्य कालेषु कालेषु अर्थविशेष बोधकता नेष्टा इति भावः, तत्र असंमतम् कथ्यते । यथा-रवेः मृगस्य अंशयः किरणाः तमो-म्भोजम् अन्यकारणम् अम्भोजम् पङ्क्तम् क्षालयन्ति दूरीकुर्वन्ति । अत्र 'अम्भोज' शब्दः अम्भस्तः जातः इति व्युत्पत्ति कारणेन 'पङ्क्त' रूपमर्थमभिधातुं शक्तोमि कविभिः कपलादन्यस्मिन् अर्थे नाभिमतः इति कदम्भाप्ये प्रयुक्तः असंमतदोषं जनयति ।

ग्राम्यदोषमाह—

यद्यत्रानुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यं स्मृतं यथा ।

द्रादयित्वा सुरान् पुण्यैः पुरो धान्यं क्षिपाम्यहम् ॥१५॥

यदिति-यत्र पदं यत्र यस्मिन् देशे यस्या भाषाया दा अनुचितं वक्तुं न युक्तम्, तत्र पदम् तत्र तस्मिन् देशे तस्या भाषाया वा ग्राम्यम् स्मृतम् कथितम् । यथा-अहम् पुरान्

देवानं पुण्यैः द्वादशित्वा पिपाय पुरुं अग्रतः धान्यं सिपामि ।
अत्र 'द्वादशित्वा' 'धान्यम्' 'सिपामि' इति पदत्रयमेव ग्रामीणपुरुष
मयुक्तपदवत् अयुक्तमिति ग्राम्यम् । 'पुण्यैः पूजयित्वा बलिमुप-
हरामि' इति कथनेन तु वक्तृदोषा ।

वाक्यदोषानाह—

पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तद्दोषाः सन्ति तत्र हि ।

अपदस्थास्तु ये वाक्ये दोषास्तान् ब्रूमहेऽधुना ॥१६॥

पदात्मकत्वादिति—वाक्यस्य पदसमूहस्य पदात्मकत्वात् पद-
रूपत्वात् तद्दोषाः पददोषाः तत्र वाक्ये सन्ति । वाक्यस्य पदम-
मुदाहरणत्वेन एकपदगतो दोषः पदं दूषयन् वाक्यमपि दूषयतीति
पददोषः वाक्यदोष एवेति मानः । अधुना सम्प्रति वाक्ये ये
अपदस्थाः पदे अवर्तमानाः दोषाः सन्ति तान् ध्रुपदे कथयामः ।
अनेन वाक्यदोषाणां 'पदाश्रिताः' 'वाक्यमाश्रिताः' चेति
द्वैविध्यं सूचितम् ॥

मण्डितं व्यस्तसंबन्धमसंमित मपक्रमम् ।

छन्दोरीति यतिभ्रष्टं दुष्टं वाक्यमसत्क्रियम् ॥१७॥

मण्डितमिति—१. मण्डितम्, २ व्यस्तमन्वयम्, ३ असंमि-
तम्, ४ अपक्रमम्, ५ छन्दोभ्रष्टम्, ६ रतिभ्रष्टम्, ७ यतिभ्रष्टम्,
८ असत्क्रियम् वाक्यं दूष्टम् गदोपपन्नमिति ।

मण्डितम—

वाक्यान्तरं प्रवेशेन विच्छिन्नं मण्डितं मतम् ।

यथा पातु मदा म्यामी य मन्द्रः स्त्रोति यो निजः ॥१८॥

वाक्येति—यत् वाक्यम् वाक्यान्तरस्य अन्वयावस्य मण्डितं
कथ्ये अन्वयविच्छेदेन विच्छिन्नम् मण्डितम् तत् मण्डितम् मतम्

वाच्यम् । यथा—स्वामी रक्तकः सः जिनः शुद्धः यः शुद्धान् पातु
 गतुं ये जिनं इन्द्रः रक्षति । अथ 'पातु तदा स्वामी वो जिनः'
 इति वाच्यम् 'यमिन्द्रः स्मृति' इत्यन्वयाच्यस्य मध्ये भेदो न
 भूतिर्नास्ति स्पष्टम् ।

अथान्वयः—

सम्बन्धिपदद्वये व्यस्तसम्बन्धमुच्यते ।

यथात्रः संपदं ज्ञाता देशान्तत्वानिबोद्धताम् ॥ १९ ॥

तस्यपीति—सम्बन्धनाम् परस्परम् अग्नितानां पदानाम्
 द्वये अग्रासीत्ये मति व्यस्तसम्बन्धम् उच्यते । यथा—भर्ताम्
 जिनदम्भदायाविशेषावलोभ्यनाम् आद्यः मुख्यः तत्त्वानि ज्ञाता
 पातुगतिविद् रूपमदेव इति ऊच्यते यः शुद्धान् पातु मत्पादम्
 मन्त्रिणम् देयात् । अथ 'आद्यः' 'भर्ताम्' इत्यनयोः 'ज्ञाता
 त्वानि' इत्ये तयोश्च पदयोः सम्बन्धः पदान्तर व्यतिहितत्वेन
 भूतिः इति व्यस्तसम्बन्धम् ॥

अर्थमितम्—

शब्दार्थौ यत्र न तुलाविधृताविव संमितौ ।

तदसंमितमित्याहु वाक्यं वाक्यविदो यथा ॥ २० ॥

शब्दार्थाविनि—यत्र यस्मिन् वाक्ये शब्दार्थौ तुलायां मान-
 यन्त्रविशेषे विधृता स्पर्शा इव, तुलानिर्णीतमप परिणामनाक
 वस्तुद्वयवद् वा न संमितौ तुल्यौ न भवतातन्त्रः वाक्यविदो
 विद्वांसः 'असंमितम्' इति आहुः । यत्र शब्दाः बहवः अर्थाः अल्पः
 तत्र असंमितदोषः भवति इति स्पष्टोऽर्थः ।

तदुदाहरणम्—

मानसोकः पतयानदेवासन विलोचनः ।

तमोरिषु विपक्षारि प्रियां दिशतु वो जिनः ॥ २१ ॥

पानसेति—पानमे' तन्नामके सरसि ओकःस्थानम् यस्य तथा
मृतः यः पतन् पक्षी इमः तदेव पानं वाहनम् यस्य तादृशः यः
देवः ब्रह्मा तस्य आमनम् कमलम् तदिव लोचने नेत्रे यस्य सः
कमललोचनः इत्यर्थः जिनः बुद्धः वः युष्माकम् तममः अन्यकारस्य
रिपुः नाशकः मृत्युः तस्य विपक्षः राहुः तस्य अरिः शत्रुः विष्णु-
नित्यर्थः तस्य प्रिया लक्ष्मीः ताम् दिशतु ददातु । अत्र 'कमल-
नेत्रः श्रीजिनः श्रियं ददातु' इति अर्थः शब्दापेक्षया अतीवस्वल्पः
इति शब्दार्थयोः अनुत्पत्त्याव अभिमितम् ।

अपक्रमम्—

अपक्रमं भवेद्यत्र प्रसिद्धकमलङ्घनम् ।

यथा मुक्ता कृतस्नानो गुरुन्देवांश्च वन्दते ॥ २२ ॥

अपक्रममिति—यत्र यस्मिन् वाक्ये प्रसिद्धस्य शास्त्रादौ रूपा-
तस्य क्रमस्य छङ्घनम् भवेत् तत्र अपक्रमम् कथ्यते । यथा
मुक्ता भोजनम् कृत्वा कृतम् स्नानम् येन सः तादृशः गुरुन्
देवान् च वन्दते नमस्करोति । अत्र 'पूर्वं स्नानं ततो देववन्दनम्
ततो गुरुवन्दनम् तदनन्तरं भोजनम्' इति क्रमस्य छङ्घनात्
अपक्रमम् ।

छन्दोसप्तम्—

छन्दो शाम्न विरुद्धं यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद्यथा ।

स जयति जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ॥ २३ ॥

छन्द इति—यत्र वाक्यम् छन्दः शास्त्रस्य विरुद्धम् अननु-
कूलम् भवति तत्र छन्दोभ्रष्टम् भवति । यथा—यस्य उरुछष्टस्य
प्रधानः प्रसाधानस्येवमर्थः महानिधिः निधयः सः प्रसिद्धः जिनः

बुद्धः जयति । अत्र 'ज' इत्याद्यास्तरोपरम 'जयति' इति नगणस्य
स्यात्वात् 'बन्तो नाद्यासगौ स्याताम्' इत्याद्यनुपुन्यस्य स्यात्पठ-
नान् कन्दोभ्रष्टम् ।

रीतिभ्रष्टम्—

रीतिभ्रष्टमनिर्वाहो यत्र रीतेर्भवेत्तथा ।

जिनो जयति स श्रीमानिन्द्राय सरवन्दितः ॥ २४ ॥

रीतिभ्रष्टमिति—यत्र यस्मिन् पात्रे रीतेः मरही वैद्व्यादेः
अनिर्वाहः निर्वाहणम् न भवेत् अनिष्टरीत्यन्तरेण राण्डतरादिति
भावः, तत्र रीतिभ्रष्टम् कथ्यते । यथा—इन्द्रादिभिः सुरेन्द्रममृतिभिः
अमेरोः देवैः बन्दितः जुगः श्रीमान् प्रोभामन्वयः सः जिनः
बुद्धः जयति । अत्र मथमे पादे पदानां गमाग गृह्यत्वेन "असं-
मत्तपदावरा" इति वक्ष्यमाणलक्षणा वैदर्भी रीतिः, द्वितीये पादे
तु तथा स सङ्गत्वात् "एका भूयः समामास्यात्" इत्युक्तलक्षणा
गौडीया रीतिः । काचित्भिः आदौ अमे च एका एव रीतिः
मपुत्र्यते, अत्र तु न तथा इति रीतिभ्रष्टम् ।

यतिभ्रष्टम्—

पदान्तविरतिः प्रोक्ता यतिभ्रष्टमिदं यथा ।

नमस्तस्मै जिनस्वामिने सदा नेमयेर्हते ॥ २५ ॥

पदान्तविरति—पदस्य सुप्तिङन्तास्यरुस्य अन्तः मध्ये विरतिः
विरामः यतिभ्रष्टम् प्रोक्ता । यथा—जिनः बुद्धः स्वामी अवलम्बनम्
यस्य तस्मै, गर्हने तन्नामक सम्पदादविशेष मवर्तकाय नेमये
तन्नाम्ने पुरुषविशेषाय सदा नमः । अत्र पूर्वोदस्य 'स्वामिने'
इति पदस्य मध्ये 'मि' इत्यत्र एव विरतिः अतः यतिभ्रष्टम् ।

असत्क्रियम्—

क्रियापद विहीनं यत्तदसत्क्रियमुच्यते ।

यथा सरस्वतीं पुष्पेः श्रीखण्डेषुमृणः स्तवेः ॥ २६ ॥

क्रियापदेति—यत् वाक्यम् क्रियापदेन विहीनम् सङ्गतम् भवति तत् असत्क्रियम् उच्यते । यथा—सरस्वतीम् वाग्देवताम् पुष्पेः पूजयामि, श्रीखण्डेः चन्दनेः घुमृणः कुंकुमेः मुष्टिभ्यामि स्तुतेः प्रार्थयामि । अत्र 'पूजयामि' इत्यादीनाम् क्रियापदानाम् अभावात् असत्क्रियम् ।

सम्प्रति अर्थदोषानाह—

देशकालागमावस्था इत्यादिषु विरोधिनम् ।

काव्येष्वर्थं न वध्नीया द्विशिष्टं कारणं विना ॥ २७ ॥

देशेति—देशः कर्णाटादिः कालः वसन्तऋतुः आगमः शास्त्रम् अवस्था दशा इव्यम् पृथिव्यादि आदिशब्देन रीतिप्रकृत्यादीनां ग्रहणम् तेषु विरोधिनम् विपरीतम् अर्थम् विशिष्टम् असामान्यम् कारणम् विना काव्येषु न वध्नीयात् न रचयेत् ।

उदाहरति—

प्रवेशे चैत्रम्य स्फुट कुटज राजिस्मितदिशि,

प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकणसभानोष्ण महसि ।

जलक्रीडायातुं मरुसरसि बाल द्विपकुले,

मदेनान्धं विध्यन्त्यसग शरपातैः प्रशमिनः ॥ २८ ॥

प्रवेश इति—स्फुटा पुष्पिता कुटजानाम् तदाख्यवृक्षविशेषाणाम् राजिः पाङ्क्तुः सा एव स्मितम् ईषदासः यासाम् तादृशदिशः यत्र तस्मिन् चैत्रस्य मन्मात्रौ मासस्य प्रवेशो आरम्भे, हिमकणसमानम् तुषारविन्दुवत् शीतलमितर्यः उष्णमहः उष्णातेजः यस्य

तस्मिन् मार्तण्डे सूर्ये मचण्डे सति क्षीरक्षि किरणे सति मशमिनः
 दानि शालिनः तेषां शालिः । पुष्पा विरुः निर्मलः देशः
 विशेषः तस्य यत् सरः तस्मिन् जलकीदायै आपानाम् आगतम्
 मदेन अन्धम् अत्युन्मत्ततया किञ्चिदाप न पश्यन्तम् बालाः
 अमासयोरनाः ये द्विपाः इस्तिनः तेषाम् कुलम् समूहम् अन्न-

येवाकाले एव उत्पन्ते । तेजोपवमूर्तिः सूर्यः दिग्देवं शीतलः शनिः
 द्रष्टव्यविरुद्धम् । यौवनमम्पय इमिनायेव यदान्यतां ननुः शालि-
 स्तिनाम्, अत्र तु शालिनायेव यदान्यतम् उक्तम् इति अत्र-
 स्याविरुद्धम् । निमले मरुदेशे सरः भस्मावः इति देशं विरुद्धम् ।
 समाशीलाः (मशमिनः) विषमिनि इति आगमविरुद्धम् ।

इति दौषविपनिपेक्षकलङ्कितं मुज्ज्वलं सदा विबुधैः ।
 कविहृदयसागरोत्थितं ममृतं मिवास्त्रायते काव्यम् ।

इतीति-विपुः पण्डितः इति उक्तमद्योगः इति एव
 विषाणि तेषाम् निषेकाः सम्पाताः तैः सर्वे देशिनः इति इति
 अकालङ्कितम् अद्विषितम्, उज्ज्वलम् सदा विबुधैः ननुः
 शालिनाम्, कवेः हृदयम् एव सागरः ममृतं इति अत्र
 काव्यम् अमृतम् इव आस्त्रायते ममृतम् । इति विबुधैः
 अमृतम् इव विपुषः पण्डितैः काव्यम् इति उक्तम् ।

सर्वं धूर्तम् । इति श्रीमद्गीतेश्वरशब्दव्याख्यानं समाप्तम् ।

विराचितायां श्रीमद्गीतेश्वरशब्दव्याख्यानं

ध्यातव्यम् ।

पृष्ठा ५

पृष्ठा ५

तृतीयः परिच्छेदः

काव्ये गुणानामुपयोगमाह—

अदोषात्रपि शब्दायां प्रशस्यते न वैविधा ।
सा निदानीं यथाशक्ति ब्रूमोभिव्यक्तये गुणात् ॥ १ ॥
अदोषात्रपि-वेः गुणेः दिना अदोषो अपि पुरातन काले
दोषगुणो अपि शब्दायां न प्रशस्यते, प्रशंसनीयो न, प्रशंस
इदानीं, तान् गुणान् यथाशक्ति शब्दपनुमाद्यम् अभिव्यक्तये
परिशुद्धार्थेन श्रुतः कथ्यः ।

के म दोषाद—

ओदार्य समता, कान्तित्वार्थव्याक्तिः प्रसन्नताः ।
समोभिः श्रेय, ओजोग माधुर्य, सुकुमारता ॥ २ ॥
ओदार्योभिः-१ ओदार्यम्, २ समता, ३ कान्ति, ४ अर्थ
व्याप्तिः, ५ सुकुमारता, ६ समता, ७ श्रेयः, ८ ओजा, ९ माधु
र्यम्, १० सुकुमारता इति ते गुणाः दश गन्वि ।

ओदार्येभ्य लक्षणम् -

यदनामयं स्यात्तन् प्रयोगात्तं यदन्तः ।
विदितानां यदनामं तदोदार्यं स्मृतं यथा ॥ ३ ॥

यदनामिदं-यत् अनेन वाक्येन वर्णनीयम् यदन्तं
इदं च-यत् अर्थं यथा कथं यथावदाति अनेन वाक्यानि
यदनामं यदन्तः केः अत्र विदितानां अर्थानामात् यदा
अत्र यदन्तं विदितम् अन्तेन वाक्येन यत् ओदार्यम् स्मृतम्
इति ॥

उदाहरणम्—

गन्धेभ विभ्राजितधाम लक्ष्मी-

लीलाम्बुजच्छत्रमेषास्य राज्यम् ।

क्रीडागिरी रैवतके तपांसि

श्रीनेमिनाथोत्र चिरञ्जकार ॥ ४ ॥

गन्धेभेति—श्रीनेमिनाथः श्रीपुतः नेमिनामकः पुत्रः गन्धेभाः
 गन्धस्तिनः तैः विभ्राजितम् विभ्राजितम् धाम भवनम् यस्मिन्
 तद्, लक्ष्मीः विष्णुश्री तस्याः लीलाम्बुजम् क्रीडास्थलम्
 तदिव छत्रम् यस्मिन् तत् लक्ष्मीलीलकिपलं कर्मनीयञ्चमलसि-
 तमित्यर्थः राज्यम् अपास्य रेच्छाः क्रीडागिरी-लेखोपयोगिनि
 पर्वते अत्र अस्मिन् रैवतके तपास्त्रि पर्वतविशेषे चिरम् दीर्घ-
 काष्ठपर्यन्तम् तपांसि चकार। अत्र एकाकी 'इभ शब्दः' न तादृशम्
 अर्थमनोहरताम् जनयति । यादृशी 'स' गन्धः शब्देन संमिश्रितः
 सन् जनयति; एकाकी 'अम्बुज' शब्दः तम् अर्थं चपत्काङ्क्षम्
 न उत्पादयति यम् ॥ 'लीला' शब्देन युक्तः सन् करोति; प्रथम
 केवलं 'गिरी' शब्दः न तादृशं वैचित्र्यम्; आवर्ति, यादृशं स
 'क्रीडा' शब्देन अभिव्यक्तः सन् विदधाति इति । इमांस्तु गिरि
 शब्दानां क्रमेण रमणीयताः प्रतिपादकैः गन्धलीला, क्रीडाशब्दैः
 सह संमिश्रितानाम् आधानात् औदार्यम् ।

बन्धस्य यदवेषम्यं समता सोच्यते बुधैः ।

यदुज्ज्वलत्वं तस्यैव साकान्तिरुदितायथा ॥ ५ ॥

बन्धेति—बन्धस्य । सन्देशस्य । यत् । अवेषम्यम् । विषमताऽ
 । भावः । समग्रवर्णं विशिष्टत्वेन समानता इति भावः । स बुधैः पण्डितैः

समता उच्यते । तस्यैव अन्धस्यैव यद् उज्ज्वलम् अन्धचक्षुरलक्ष्यैर
विसन्धि विसर्गलोपाद्यभावेन दीप्तिमत्त्वम् साकान्तिः तन्नामकः
गुणः उदिता कथिता ।

समतामुदाहरति—

कुशकलशं विसारिस्फारलोवण्यधारा-

मनुवदति यदङ्गा सङ्गिनी हारवलिः ।

असदृशमहिमानं तामनन्योपमेयाम्

कथय कथमहंते चेतसि व्यञ्जयामि ॥ ६ ॥

कुचेति—यस्याः अङ्गा मङ्गिनी अङ्गमता हारवलिः हाररूपा
लता कुचकलमयोः स्तनरूपकुम्भयोः विमारिणी मसरणशीला
स्फारी स्फीता दीर्घेति यावत् या लावण्यस्य “मुक्ताफलेषु
छायापान्तरान्तर्मिवान्तरा । मतिमाति यदङ्गेषु सञ्जायन्मिति
स्मृतम्” इत्युक्तस्वरूपस्य कान्तिविशेषस्य धारा मतन्तिः ताम्
अनुवदति अनुकरोति, असदृशमहिमानम् असाधारणः गुणः
ममेवाम् अनन्योपमेयाम् अन्याभिः स्त्रीभिः उपमातुम् समीकर्तुम्
अशक्याम्, ताम् अमरुतमंगलाम् शिष्यम् अहम् ते चेतसि हृदये
कथम् केन प्रकारेण व्यञ्जयामि प्राकटीकरोमि । यत्र केवाश्विन
पदानां माधुर्यम् केवाश्विने श्रुतिकटुत्वम् तत्र बन्धस्य वैषम्यम्
। अत्र तु सर्वान्येव पदानि ममानां मधुरतां प्रकटयन्तीति

।

कान्तिमुदाहरति—

कृताहारः प्रथममपि निगत्य सद्गना-

दनांसक्तः सौख्यं कचिदपि पुरा जन्मनि कृती ।

तपस्यन्तश्रान्तं ननु वनभुवि श्रीफलदले-

रखण्डैः खण्डेन्दोश्चिरमकृतपादांचनमसौ ॥७॥

फलैरिति-कृतीधन्यः असौ पुरुषः पुरा जन्मानि पूर्वजन्मानि
मथमपि बाल्यावस्थायामेव सद्नात् गृहान् निर्गम्य बहिर गत्वा
गृहस्थाश्रमम् लब्ध्वा इति भावः फलैः कृतः रचितः कृतः इति
यावत् आहारः भोजनम् येन तादृशः कचिदपि कस्मिंश्चिदपि
सौख्ये सुखसाधके वस्तुनि अनासक्तः आसक्तिं न कुर्वन्,
अश्रान्तम् अगणितश्रमम् यथा भवति तथा तपस्यन् तपः कुर्वन्, ननु
निःसन्देहम् वनभुवि वनप्रदेशे अखण्डैः भयघ्नैः श्रीफलस्य बिल्व-
वृक्षस्य दलैः पत्रैः खण्डेन्दोः शिरस्य पादयोः चरणयोः अर्चनम्
पूजनम् चिरम् दीर्घकालपर्यन्तम् अकृतं कृतवान् । अत्र 'फलैः'
'कृताहारः' इत्यादिसंज्ञेषु विसर्गलोपो नास्ति । 'निर्गत्य' इत्यादि-
स्थलेषु संयुक्तस्य 'त्य' इत्यस्य बलेन 'ग' इत्यस्य 'नि'गुरुत्वम्,
तथा संयुक्तस्य 'गै' इत्यस्य साधर्म्येन इत्यस्य 'नि' इत्यस्य गुरुत्वम्,
'तपस्यन्तश्रान्तम्' 'खण्डेन्दोश्चिरम्' इत्यादि सन्धयश्च न विरुद्धाः
इति मथमपरिच्छेदोक्तं सम्पूर्णबन्ध बाह्यसाधकानां सद्भावान्
बन्धस्य उज्ज्वलत्वमस्तीति कान्तिगुणः समुद्भवति ।

अर्थव्याक्तिः—

यदजेयत्वमर्थस्य सार्थव्यक्तिः स्मृता यथा ।

त्वत्तेन्यरजसा सूर्ये लुप्ते रात्रिरभूद्विवा ॥ ८ ॥

यदिदं—यत् अर्थस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः अनेयत्वम् नेयत्वम्
अभिधातृत्वात्तिरिक्तं दृष्टं बाध्यत्वम्, न नेयत्वम्, अनेयत्वम् सुखेन
नेयत्वम् सा अर्थव्यक्तिः स्मृता कोषिता । यथा—हे राजन् !
तव सन्धेयस्य सेनायाः रजसा सूर्यादिरित्युपनिषत्पूर्वका सूर्ये लुप्ते

आच्छादिते सति दिवा दिवसे अपि रात्रिः अमृत् । अत्र रात्रिः
कारणम् सूर्यलोपः सूर्यलोपस्य कारणम् रजः रजसः कारणम्
सैन्यम् इत्यर्थबोधे न कापि क्लृप्ता इति अर्थव्यक्तिः ।

प्रसक्तिः—

झटित्यर्थार्पकत्वं यत्प्रसन्तिः सोच्यते बुधेः ।

कल्पद्रुम इवाभाति वाञ्छितार्थप्रदोजिनः ॥ ९ ॥

झटितीति—यत् झटन्ति अविलम्बेन पठनश्रवणममकालम्
एवेति भावः अर्थार्पकत्वम् अर्थमन्त्रायकत्वम् सा बुधेः पण्डितैः
प्रसन्तिः उच्यते । यथा—वाञ्छितार्थप्रदः अभीष्टदः जिनः कल्प-
द्रुमः इव कल्पवृक्षः इव आभाति शोभते । अत्र सद्यः अर्थस्य
प्रतीति भवतीति प्रसन्तिः ।

समाधि—

स समाधिर्यदन्यस्य गुणोऽन्यत्र निवेश्यते ।

यथाश्रुभिररिस्त्रीणां राज्ञः पल्लवितं यशः ॥ १० ॥

स इति—यत्र अन्यस्य वस्तुनः गुणः धर्मः अन्यत्र अन्यस्मिन्
वस्तुनि निवेश्यते समर्थते स समाधिगुणभवति । यथा अरिस्त्रीणाम्
शत्रुपत्नीनाम् अश्रुभिः पतिभरणशोकजन्यैः नेत्रजलेः राज्ञः यशः
कीर्तिः पल्लवितम् संजातपत्रम् अस्ति हृदि गतमिति भावः । अत्र
लतावृक्षादिधर्मः पल्लवितत्वं यशसि समारोपितः इति समाधिः ।

श्लेषोजोगुणौ लक्षयति—

श्लेषो यत्र पदानि स्युःस्यूतानीव परस्परम् ।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्ध्येष्वतिसुन्दरम् ॥ ११ ॥

श्लेष इति—यत्र यस्मिन् बन्धे पदानि शब्दाः परस्परम्
मियः स्यूतानीव सम्मिश्रितानीव एकमूत्र मोतमणिवत् संश्लिष्टानि

(३१)

इत्यर्थं भवन्ति तत्र श्रेयः गुणः भवति । समासभूयस्त्वम् बहुस-
मासशालित्वम् ओजः भवति । यत्र समासाधिक्यं भवति तत्र
ओजः गुणः भवतीति स्पष्टोऽर्थः । तत्र ओजः गणेषु गणकाम्येषु
अतिमुन्दरम् अतिरमणीयम् भवति ।

श्लेषोदाहरणम्—

मुदा यस्योद्गीतं सह सहचरीभिर्वनचरैः

मुहुः श्रुत्वा हेलोद्धृतधरणिभारं भुजबलम् ।

दरोद्गच्छद्भीङ्गुर निकरदम्भात्पुलकिताः

चमत्कारोद्देकं कुलशिखरिणस्तेपि दधिरे ॥१२॥

मुदेति—ने ममिन्द्राः कुलशिखरेणः “मरेन्द्रो निपथः सद्यः
मुक्तिमान् पारिषावकः । विन्ध्यो हिमगिरिर्ध्वं सप्तमे कुलपर्वताः”
इत्युक्तनामानः कुलपर्वताः अपि वनचरैः भिक्षुः सहचरीभिः
रुषीभिः सह मुदा आनन्देन सह उद्गीतम् उच्यते गीतम् स्तुतम्
हेलया मीलयाः अनायासेनेति यावः उद्धृतः दरीकृतः धरणेः
पृथिव्याः भारः दुष्टराजसमुदायरूपः येन तत्र यस्य नृपस्य
भुजयोः बाहोः बलम् पराक्रमम् मुहुः पुनः पुनः श्रुत्वा दरोद्ग-
च्छन्तः इव विक्रमन्तः ये दम्भस्य कुशस्य अङ्गुराः तेषां निकरस्य
सिम्हस्य दम्भान् व्योजान् पुलकिताः जलरोमाश्वाः सन्तः
येषां शरोद्देकम्—आध्वर्यामिण्यम् दधिरेदधुः । अत्र मराण्येव
। यद्वा नि राजकीतिदिगन्तन्यापि चरुपाप्येषोपने एकमृचानिबद्धमणय
इति स्पष्टानि प्रोक्तमिति इति ओजः ।

गणेषु ओजोगुणमुदाहरति—

समसाजिर स्फुरदरिनरेश कसिनिंकर शिरः सरस ।

सिन्दूरं पूर्यपरिचयेनेवांसिणितकरतलो देवः ॥१३॥

समरेति—हे देवः ! समराजिरे युद्धसेवकपाङ्गणे स्फुरन् राज-
मानः यः अरिनेरुशानाम् शत्रुभूषणीनाम् करिनिकरः हस्तिभूषणः
तस्य शिरः ॥ य सरसाः आश्रयः य सिन्दूरः पूराः सिन्दूरकुल्याः
तेषां परिचयेन संमर्गेण इव अरुणितम् रक्तीकृतम् करतलम्
यस्य तादृशः ओम त्वम् इति शेषः । अत्र समाप्तस्य बाहुल्यम्
इति ओजोगुणः ।

माधुर्येसौकुमार्ययोलेक्षणम्—

सरसार्थपदत्वं यत्तान्माधुर्यमुदाहृतम् ।

अनिष्टुराक्षरत्वं यत्सौकुमार्यमिदं यथा ॥ १४ ॥

सरमेति—यत् सरसः रगविशिष्टः अर्थः अस्ति तेषु तादृशानि
पदानि यत्र तस्य भावः तस्य रगान्वितार्थं योपकृशब्दं विशि-
ष्टम् इत्यर्थः तत्र माधुर्यम् उदाहृतम् कथितम् । यत् अनिष्टुरा-
क्षरम् यत्रार्थवृत्तम् तत्र सौकुमार्यम् कथितम् ।

माधुर्योदाहरणम्—

कणमणि किरणालीस्यूतचयत्रिचोदः

कृचकलनिधानस्यैव रसाधिकारी ।

उर्मि विशदटागम्फारता मुञ्जिह्वानः

किमिति कामरेजि कुण्डली कुण्डलिन्याः ॥ १५ ॥

कर्मणि—कर्मणि यः मणिः तस्य किरणारवा किरणमण्डपेन
स्यूतः मणिशृङ्गः यत्र कलनिधानं त्रिचोदः कृचकुलः तस्य
तादृशः कृचकलमौ मन्त्रहृम्भो यत्र विधानम् निधिः तस्य रसा-
धिकारी इव रसार्थविद्यामयानि रसा बन्धुषु भादिषुः इति
भावः, उर्मि रसाग्रये निद्राः इति भावः विशदस्य रसस्य
राम्यं रसमयं देवस्य रसिह्वानः कल्पम् यत्र यत्र इतिपात्रम्

मुण्डलो मरुः मुण्डोलम्बाः मुण्डनमुपेयवा गुरत्याः इति शेषः
 करमरोमे इत्युपमेयं किंमेति किमप्युपेयमे इति शेषः मन्मण्ड-
 लरूपरोपेयस्य नियुक्तस्य मरुस्य स्थापिकारस्यानं मन्मण्डलं
 एवञ्चा करकपमे स्थितोकेमर्षा इति भावः । कस्याधिन रमणा
 इमे दिवने हारं दृष्ट्वा मरुडवामिति निमित्ततः कस्याधिन
 काधिनः अन्ते वर्णनापेयम् । अयं आन्तरर्जनरूपार्थः शृङ्गार-
 रणेन समाश्रितः इति माधुर्यगुणः ।

शोकुमार्योदाहरणम्—

प्रताप दीपाञ्जन राजिरेव

देव ! त्वदीयः कश्चाल एवः ।

नो चेदनेन दिपनां मुखानि

इयामायमानानि कथं कृतानि ॥ १६ ॥

मनःपेति—हे देव ! हे राजन ! त्वदीयः नर अथ त्वदीयः
 एव पुरोरर्जवानः कारवालः खड्गः प्रतापदीपस्य तत्प्रतापदीप-
 वरव अञ्जनराजिः कञ्जकल्पेया एव विद्यते । नो चेत् यदि तत्
 अत्ययम् अस्ति तर्हि अनेन खड्गेन दिपनाम् अश्रूनाम् मुखानि
 इयामायमानानि मलिनानि कथं कृतानि । अथ निवृत्तापरा
 भारान् शोकुमार्यम् गुणः ॥

गुणैरभीभिः परितोनुविद्धं

मुक्ता फलाना मिवदाम रम्यम् ।

देवी सरस्वत्यपि कण्ठ पीठे

करोत्यलङ्कार तथा कवित्वम् ॥ १७ ॥

गुणैरिति—देवी दीक्षितयती सरस्वती अपि गुणैः मूढैः अनु-

विद्वद्भ्यः प्रोक्तम् रम्भम् मनोहरम् मुक्ताफलाभम् दामदारम्,
 भभीभिः, वकलज्ञैः गुणैः परितः सर्वतः अनुविद्वद्भ्यः पुक्ता
 कवित्वम् काव्यम् अलङ्कारतया भूषणभावेन कण्ठपीठे गजने
 करोति धारमतीत्यर्थः । यथा कान्तया शोभावर्द्धनार्थम् कमे
 दारः समप्येत, एवम् सरमत्वा कण्ठास्त्रलङ्कारार्थं काव्यं निर्दिशे
 इति भावः । एतेन कविता स्वभावतः मौन्दर्यशालिता भवि
 सरस्यया मण्डनम् किमु न नराणाम् इति काव्यमहिमातिशयः
 सूचितः ॥

इति श्रीमद्भरोदवंशोद्भव दौर्गादक्षि, ईश्वरीदत्तशास्त्री
 भणितायो माझमनोरअन्याख्याया
 व्याख्यायां तृतीयाः परिच्छेदः

चतुर्थः परिच्छेदः

मन्त्रालङ्काराणां काव्य उपयोगमाह—

दापिर्गुक्तं गुणैर्गुक्तमपि येनोद्दिष्टं यत्नः ।

प्रीत्यपि नो भानि तन्नुवेष्टं किमोद्यम् ॥ १ ॥

श्रीरामानुज-दापिः पूर्वात्तावर्धनादिभिः गुक्तम् रोदितम् गुणैः
 कौटुम्बिकैः गुक्तम् अत्र यत्नः न कथम् करोः न तु गतया
 काव्यमपि नो भानि तन्नुवेष्टं किमोद्यम् ॥ १ ॥ इति
 श्रीरामानुज-दापिः क. म. न. प. त. येन भजद्भारमगुदायेन
 दौर्गादक्षि-दापिः क. म. न. प. त. इति भावः मौन्दर्यम् इति नो

न भवति शोभते तेषु अलङ्कियोग्यम् अलङ्कारमनुदायम् प्रवे-
 शंति कथयामि । यथा निर्दोषाणि गुणगणवणाणि रमणी भूषणैर्विना-
 शंति रमणीया न प्रतिभाति, एवं दोषभूषणेषु गुणान्वितमपि काव्य-
 त्वात् भलङ्कारैर्विना सहृदय हृदयशरितो नोपयासीति अनङ्कारा अपि
 गुणदोषवत् परमावश्यकः सन्तीति भावः ।

तत्र

अलङ्कारनामान्याह -

महात्मा

चित्रं वक्रोक्त्यनुपासो यमकं ध्वन्यलङ्कियाः ।

अर्थालङ्कृतयो जातिरूपमा रूपकं तथा ॥ २ ॥

तत्र

प्रतिवस्तुपमा भ्रान्तिमानश्लेषोऽय संशयः ।

दृष्टान्तव्यतिरेकोवापद्भुति स्तुत्ययोगिता ॥ ३ ॥

उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासः सभासोक्तिर्विभावना ।

दीपकातिशयो हेतुः पर्यायोक्तिः समाहितम् ॥ ४ ॥

परावृत्तिर्यथासंख्यं विषमः स सहोक्तिकः ।

विरोधोवसरः सारं सश्लेषश्च समुच्चयः ॥ ५ ॥

अप्रस्तुत प्रशंसा स्यादेकावत्यनुमापि च ।

परिसंख्या तथा प्रश्नोत्तरं सङ्कर एव च ॥ ६ ॥

चित्रमिति-चित्रादीनि मङ्गरान्तानि अष्टङ्कारनामानि मे-

॥ १ ॥

वक्रोक्तः

प्रशंसा

दीप-

परावृ-

तत्र

यानि । तेषु चित्रम्, वक्रोक्तिः अनुपासः यमकम् इमे चत्वारः
 ध्वन्यलङ्कियाः अलङ्काराः सन्ति । आत्पादयः मङ्गरान्ता-
 यानि अर्थालङ्कृतयोः अर्थालङ्काराः सन्ति अन्यत् स्पष्टम् ।

चित्रालङ्कारलक्षणम्-

यत्राङ्गसन्धितद्वेषैरसर्वस्तुकल्पना ।

सत्यां प्रसक्तौ तच्चित्रं तच्चित्रं चित्रकृचयत् ॥ ७ ॥

यथेति—यत्र यस्मिन् बन्धे वस्तुनः छत्रकमलचापारूपाद्यर्थस्य
कलरना रचना अद्भुताम् सन्धिषु संयोगेषु तद्रूपैः तदनुमायिभिः
अद्भुतसन्धि सन्धटनायां उपकारकैः इत्यर्थः अक्षरैः भवति तत्र
मसत्तौ मसादगुणे सस्याम् चित्रम् चित्रालङ्कारः उच्यते । यत्र
च चित्रकृत्र एकस्वरैक व्यवजनविशिष्टत्वेन आश्चर्यजनकम् भवति
तदपि चित्रम् कथ्यते । यत्र नानाविधबन्ध विरचनलब्धचातुर्येण
कविना छत्रकमलापाकार तद्वत् तत्सन्धि सङ्कलनानुकूला वर्णाः
एकस्वरा एकव्यजना वा शब्दाः प्रयुज्यन्ते स चित्रालङ्कारो
भवतीति स्फुटोऽर्थः ।

उदाहरणम्—

जनस्य नयनस्थानध्वान एनश्छिनत्स्विनः ।

पुनः पुनर्जिनः पीतज्ञानध्यानधनः समः ॥ ८ ॥

जनस्येति—जनस्य नरस्य नयनयोः स्थानम् यस्य सा नयन-
स्थानः मुक्तिमार्गप्रदर्शकत्वेन नेत्रतुल्या इत्यर्थः ध्वानः मोक्षपथ-
कथनं यस्य तादृशः पीनम् परिपक्वम् च तद्वत् ज्ञानम् पीन-
ज्ञानम्, ध्यानम् प्रसन्नाधितनम्, पीनज्ञानम् च ध्यानं च पीनज्ञान-
ध्याने, ते इव धनम् यस्य तथोक्तः इतः स्यात्पी १.१ मभिद्गः जिन्स
बुद्धः नः अस्मादग्न एनः पापम् पुनः पुनः पारंवारम् दिनम्
माशयन् ।

लक्षणम्—

अत्र अत्रगताम् बोद्धवत्तद्वत्तद्वत्तये गोपूत्रिकाद्ये च
तदादागद मन्त्रिणमृगानि ममनुकृत्येन उपयोगः इति भाकार-
विशेषः । यं वदद्वत्तद्वत् गोपूत्रिकाद्ये प्रयोगे अस्मिन्नीये ।

यत्ररत्र धियादाहरणम्—

गुणवर गुणवर कर तर चरण

परपद शरणगजन पथकथक ।

अमदन गतमद गजकर यमल

शममय जय भयथनवन दहन ॥ ९ ॥

गणेति-गणेषु नरसमुदायेषु यराः श्रेष्ठाः तेषां गणः समूहः
तस्य वरं अभीष्टम् तस्य करतरौ अतिशयेन माधुर्यं चरणां
पस्य तत्सम्बुद्धौ, हे परपद हे अभिरचनीयधाम शालिन ! शरणम्
गच्छन्तीति शरणगाः शरणागताः ये जनाः तेषाम् पथकथकः
मोक्षमार्गमदर्शकः तत्सम्बुद्धौ । हे अमदन कायविकारविमोक्त !
हे गतमद निराभिमान ! गजकरवत् हास्तिधुण्ढादण्डवत् करधमदम्
हन्तुं त्वम् यस्य तत्सम्बुद्धौ हे गजकरधमद हे शममय शान्ति
मयमूर्ते ! मयम् भीतिः तदेव घनवनम् तस्य दहनः अग्निः विना-
शकः इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ हे मयधनवनदहन ! जय मूर्तेरुपेण
वर्तस्व ।

तत्क्षणमन्यय —

अत्र सर्वेषां मेवाप्तगणामकार रूपैरस्मिन् विंशत्येन एक
स्वरचितम् ।

स्वरचित्यग्रेष्ठं मायाप्युक्तं मुदाहरति—

मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरः ।

विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पार्थक्यस्य सः ॥१०॥

मूलस्थितिमिति-मूलस्थितिम् स्वसंज्ञमर्थादाय अयः कुर्वन्
अनादिरयम् दुराचारपथे गच्छन् गताध्वीः मूर्तिः पात्रैः नाटक-
दीक्षितैः विदुषकादिभिः जुष्टः सेवितः ॥ विटः "सम्भोगीनममरदृ-
ष्टिस्तु पूर्णः कलैवदेष्टव्यः । येषोपपाद्युद्यमो वाग्मी सपुरोऽयं
बहुमनो गोष्ठ्याय" इत्युक्तमज्ञः नाटकवाच्यविशेषः एते मदा-

चारणार्णे निष्ठतः कस्य कुलीनस्य सत्कुलमम्भृतस्य पुरुषस्य
 सेव्यः पूजनीयः ? न कस्योपीति भावः । ' विटः ' इत्यत्र इकार-
 प्रश्लेषात् अर्थान्तरम् निः सरति-मूढानाम् जटानाम् स्थितिम्
 अधः भूतले कुर्वन् गतः आममन्तात् सरः नाशः येषां तैः पार्श्वः
 पत्रैः "पार्श्वं सूर्यादी पर्णे च" इति विश्वः जुष्टः युक्तः स वटः
 कौ पृथिव्याम् लीनस्य मार्गश्रमेण वैक्तव्यम् (स्वेदम्) गतस्य
 तिष्ठतः गतिनिवृत्तिं कुर्वतः पथिकस्य सेव्यः आश्रययोग्यः ।

लक्षणसमन्वया—

अत्र ' विटः ' इत्यत्र इकारच्युतिः समग्रमेव गदार्थं परिवर्त-
 यन्ती वैचित्र्यातिशयं जनयतीति भाषाच्युतकम् ।

स्वरचित्रमेवं विन्दुच्युतकमुदाहरति—

धर्माधर्मविदः साधुपक्षपातसमुद्यताः ।

गुरुणां वञ्चने निष्ठा नरके यान्ति दुःखिताम् ॥११॥

धर्मोक्त-धर्मम् एव अधर्मम् विदन्ति जानन्ति इति लघोक्ताः
 साधूनाम् सज्जनानाम् पक्षस्य सहायस्य मतस्य वा पक्षे पातने
 समुद्यताः संतदाः भुङ्क्ष्वाम् पूज्यान् पित्रादीनाम् वञ्चने मतारणे
 निष्ठाः साग्रहाः सत्पराः इति यावत् नरके दुःखिताम् दुःख-
 माप्स्यन्ति यान्ति दुःखमनुभवेय्यर्थः । ' वञ्चने ' इत्यत्र विन्दुनि-

नोऽर्थोऽप्यातिशयनि-दे नर ! पुरुष ! धर्माधर्मविदः

ते ॥ साधुपक्षपातसमुद्यताः साधूनाम् सज्जना-

सहायतायां समुद्यताः बह्वपरिकराः गुरुणां

णाम् वञ्चने आश्रयाय आश्रयापादने इति भावः निष्ठाः

के गुरुणाः दुःखिता यान्ति ? न केपीत्यर्थः ।

लक्षणसमन्वयः—

अत्र 'वधने' इत्यत्र विन्दुच्युतिः स्वमाहिम्ना नवपथं
प्रकाशयन्ती आश्चर्यमाविष्टरोपीति विन्दुच्युतकं नाम चित्रम् ।

एकव्यञ्जन चित्रम्—

ककाकुक्क ककाक् केकिकीके ककुः ककः ।

अकृकौकः काक कका ककाकु कुक्ककाक्कः ॥१२॥

केति—केन उपपत्तिरतः काकुः ध्वनिः येषां ते ककाकरः कका
कृतिरविशेषः अङ्गम् चिन्तय येषाम् ते ककाङ्काः ककाङ्काङ्का-
ङ्काश्चे केकिनः मयूराः ककाङ्कहोकिनः कङ्काश्च कोकाङ्कहोकि-
नश्च कोकाः पञ्चवाकाश्च कङ्कहोकाङ्क केकिकोकाः कङ्काश्च
कङ्कहोकाङ्क केकिकोकाः ककाकुक्क ककाङ्क कोकिकोकाः तेषाम्
एकाकुः ध्वनिः निवामस्थानम्, कवः कुतिमताः न कवः अकवः
कम् अलम्पर भोकः स्थानम् येषां ते कौकगः काकाः एव का-
ककाः अकवः कौकमश्च न काककाः अकुकौकः काककाः
तेषाम् अका म'ता कवः पदवर्णाति एव काकवः अवनयः देताम्
कुकाः उधारकः ककाकु कुकाः ककाकु कुक्कामा कः कका
तः अङ्के यस्य नः ककाकु कुक्ककाङ्कः विष्णुः मयू कृः निवाम
स्थानम् शयनस्थानम् वा ककः केन वायुना दृष्टं तन्म कम्
अलम् यस्य न ककः मयूदः वर्तते इति शेषः । ककुविदुः कुक्कहो
द्विषेया 'कुक्कौकः काककाककाकुक्क काङ्कः' इति वदः
समुपपद्यते न एवं व्याख्येयः—कौ कृ'देवता कवः कुम्भिकाः
कुक्कवः कुक्कवश्च कौकः काककाः कुक्क वीहः काककाः दार
आकवति ममादपन्ति इति कुक्कौकः काककाः नया क
याः कवः (कल्पने मयूमे देवाः अनेः । कुक्कहो
नामान काकवः ध्वनि विशेषाः तेन न कृकः अन्यत्र इति

अज्ञानसमग्रः—

वांछितः सन्धर्मः ककारकैक व्यञ्जन विधिष्टेन कर्त-
यौक्तिक सङ्गममार्गिक मर्त्यवयव पाठिकस्य मनसि विस्मयमुद-
धारयतीति 'एकव्यञ्जनविजय' ।

एकव्यञ्जनव्युत्पन्नकमुराहरति—

कौन् दिवाकसस्तेरे दधमरणडम्बरम् ।

देव गोष्माकमेनायः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥ १३ ॥

कौन्मेव-दे देव ! इति एव गोष्माकमेनायाः प्रसोमेत्याय
असौ करेणुः इति दिवा आकाशेन सह करण्य शुद्धादृष्टस्य
आकाशस्य मर्त्यवयव । कौन् पञ्चानाय उच्यते मर्त्ये मर्त्ये
एव एव एव इति मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये । 'करेणुः' इत्यत्र ककारस्य
विभक्तिर्वाच्यः अत्रानेति-दे देव भस्मोक्तस्य रेणुः प्रोक्ता
दिवाकस्य मर्त्ये आकाशस्य मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये कौन् इति
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये

अज्ञानसमग्रः

मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये

अज्ञानसमग्रः

मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये ।

मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये ॥ १४ ॥

मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये
मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये मर्त्ये

एरीतरा आह मत्पुत्ररयति मा वफोक्तिः कथ्यते इति शेषः ।

मद्भाष्यमिह्या वफोक्ते शब्द इत्यर्थः—

नाथ मयूरो नृत्याति

तुरगानन वक्षसः कुतो नृत्यम् ?

ननु कथयामि कलापिन-

मिह सुखलापी प्रिये कोस्ति ?

नाथोक्ति-हे नाथ ! हे स्वामिन् ! मयूरः नृत्यति वर्तनम् करोति
इति कस्याश्चिन्नायकाया उक्तिः । तुरगाननस्य घोटकमुखस्य
किन्नरविशेषस्य वक्षसः नृत्यम् वर्तनम् कुतः घोटकमुखस्य किन्न-
रस्य वक्षः कदापि नृत्यतीति नायकस्य वफोक्तिः । पुननीयिका
'मया मयूर शब्दः तुरगान न वक्षोरूपे अर्थे न प्रयुज्यते' इत्याह—
ननु भोः नाथ ! अहम् कलापिनम् वर्दिष्य कथयामि कलापि
पेदवाच्यः पक्षिविशेषः नृत्यतीत्युच्यते मया इति भावः । हे प्रिये !
इह जगति कः पुरुषः सुखलापी मुसम् यथा भवति तथा लपितुम्
वक्तुम् शीलं यस्य तादृशः अस्ति ? नात्र कोपि मयूरभाषीति
भावः । इयम् नायकस्य वफोक्तिः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र उत्तरघटः नायकः नायिकया मयूरपदवाच्य पक्षिविशे-
परूपमातुनेऽर्थे प्रयुक्तस्य 'मयूर' शब्दस्य 'मयु' 'उरः' इति
सप्तद्वयं कृत्वा 'मयु' पदस्य 'तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरानयो-
नुसारम् घोटकमुख किन्नररूपे प्रस्तुतेऽर्थे शक्तिं गृह्यन् 'उरः'
पदस्य च वक्षोरूपं समिद्धमर्थं गृह्यन् 'तुरगाननवक्षसः कुतो नृत्यम्'
इत्यन्यमर्थमाश्रित्य उत्तरयति; एवम् नायिकया कलापविशिष्ट
पक्षिविशेष रूपेऽर्थे प्रयुक्तम् 'कलापि' पदम् 'क' 'लापी' इति

खण्डयन्-कः' इत्यस्य मृत्वे 'लापी' इत्यस्य च 'मापी' इत्य-
स्मिन् शक्तिं गृह्णन्-सुखलापी भियेकोस्ति' इत्यन्यमयं मवलम्ब्य
उत्तरयतीति वक्रोक्त्यलङ्कारः ।

इत्येवात्र लम्बिन्या वक्रोक्तिरुदाहरम्—

भर्तुः पार्वति ! नाम कीर्तय न चेत्त्वां तादृयिष्याम्यहम्
क्रीडाजेन शिवेति सत्यं मनद्ये किं ते शृंगालः पतिः ।
नो स्थाणुः किमु कीलको न हि पशुस्वामी नृगोभागवाम्
दोलाखिलनकर्मणीति विजया गौर्योर्गिरः पान्तु यः ॥१६॥

भर्तुरिति—हे पार्वति ! भर्तुः पत्युः नाम संज्ञाय कीर्तय कथंय,
न च व. यदि त्वम् न कथयाने तर्हि अहम् त्वाम् क्रीडाजेन लीला-
कमलेन तादृयिष्यामि । इयम् विजयायाः उक्तिः । शिवेति, मम
पत्युः नाम शिवेति वर्तते इति पार्वत्या कथयन्त्वाम् 'शिवेति'
इत्यस्य 'शिवा' इति 'इति' इति खण्डद्वयं कृत्वा, 'शिवा'
पदस्य च 'शिवार्गोरी फेरवयोः' इत्यमरवचनानुसारं शिवान-
भिषेते शृंगाल रूपेण शक्तिं गृहीत्वा विजया आह—हे अनद्ये ! पाप-
रहिते ! ते पतिः शृंगालः अस्ति इति गतवम् किम् ? नो मे पतिः
शृंगालः नास्ति किन्तु स्थाणुः स्थाणुपदवाच्यः देवः अस्ति इति
गौर्याः वक्तिः । स्थाणु पदस्य कीलक परत्वं गृहीत्वा विजया
प्रत्याह—कीलकः किमु ! किं ते पतिः कीलकः अस्ति ? न हि मे
पतिः कीलकः नास्ति किन्तु पशुस्वामी पशुपति पदवाच्यः सदा-
भितोस्ति इत्यर्थः इति गौर्याः पुनरुक्तिः । यदि 'पशुस्वामी' इत्यु-
च्यते तर्हि ते पतिः गजाम गोमा रक्षकः गोपः अस्ति नु किम् ?
दोषार्थो मेळनम् क्रीडा एव कर्म किंवा तस्मिन् विजया गौर्याः
पार्वती ममयाः विजयायाः पार्वत्या इति पूर्वोक्ताः गिरः वक्ति
मन्युक्तयः वः युध्यन् पान्तु रतन्तुः ।

सहाय्य भवाम्यया—

अथ वक्ष्यमदा विमया गौर्वा हरद्वयार्थे प्रयुक्तानां दिनष्टानां
शिवस्थाणु पशुपति पदानां पार्श्वत्यनभिषेतेषु श्रेयान् कीलक गो-
पालरूपेणैषेषु शार्ङ्गे सुदीप्ता मरुत्तरपतीति श्वेपावलम्बिनी ।
वक्तोक्तिः ।

अनुप्रासलक्षणम्—

तुल्य श्रुतपक्षज्ञ वृत्ति अनुप्रासः स्फुरद्गुणः ।

अतत्पदः स्या च्छेकानां लाटानां तत्पदश्च सः ॥१७॥

तुल्येति—तुल्य आभिन्ना श्रुतिः श्रवणमपेक्षं तानि अप्रसङ्गि-
वर्णाः तेषाम् आर्थाः पुनः पुनः प्रयोगः अनुप्रासः कथ्यते ।
सः अनुप्रासः स्फुरन्तः स्फुराः गुणा आर्दार्यं प्रयुक्तवः यत्र तादृशो
भवति । अनुप्रासतः गुणाः गुणबोद्धाः भवन्तीति भावः । छेका-
नाम विदग्धानाम्, 'छेकादिषु विदग्धेषु' इतिरभ्यासः, अनुप्रासः
अतत्पदः न भवति तानि पदानि यत्र तादृशः भिन्नपदः भवतीत्यर्थः ।
लाटानाम् लाटदेशजनानाम् अनुप्रासः तु स्वपदः पूर्वपदं पदं
वान् भवति । एवं च अनुप्रासः द्विविधः, भिन्नपदशाखी छेकजन-
प्रियः छेकानुप्रासः एकः, अभिन्नपदवान् लक्षणविधः लाटानु-
प्रासः अपरः ।

छेकानुप्रासोदाहरणम्—

अलं कलङ्क शृङ्गार ! कर प्रसर हेलया ।

चन्द्र ! चण्डीश निर्माल्य मसि न स्पर्श महसि ॥१८॥

अस्येति—हे कलङ्क शृङ्गार ! कलङ्कः अपवादः शृङ्गारिण
गुरुपत्न्या सह सुरतेन यस्य तत्त्वानुदो ('सुरते संभेदे च शृङ्गारमे'
इति द्विषः) यद्वा लङ्गेन उपलक्षितं च शृङ्गारम् गुरुपत्नी ममनेन

यस्य तत्सम्बुद्धौ हे चन्द्र ! कारणाम् किरणानाम् प्रसरः विस्तारः
एव हेला विलासः तथा अलम् न किं मयि मयोजनम् । त्वम् च-
ण्डीशस्य पार्वतीपतेः शिवस्य निर्माल्यम् वित्तम् अग्निं अतः स्पर्शम्
न अर्हसि स्पर्शयोग्यो नामि 'अग्राक्षं शिवनिर्माल्यम्' इति शिव-
निर्माल्य ग्रहणस्य निषेधोदिति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वार्द्धे रेफ लकारककाराणामावृत्तिः उत्तरार्द्धे घकार
शकार सकाराणामावृत्तिश्च भिन्नपदावलम्बिनी इति छेकानुमासः ॥

छादानुमासोदाहरणम्—

रणे रणविदो हत्वा दानवान् दानव द्विषां ।

नीति निष्ठेन भूपाल भूरियं भू स्त्वया कृता ॥१९॥

रण इति—हे भूपाल ! हे जगद्रक्षक ! श्रीकृष्ण दानवानाम्
द्विषा शत्रुणा, नीती नये निष्ठा स्थितिः यस्य तेन नीति निष्ठा-
तेनेत्यर्थः त्वया रणेयुद्धे रणविदः युद्ध व्यापार निपुणान् दानवान्
हत्वा इयम् पुरोदृश्यमाना भूः पृथ्वी भूः कृता पुनः नानारत्नपूर्ण-
त्वेन भव्यैर्धनान्नीति निहितेति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र भूरण दानवशब्दानामावृत्तिः पूर्वप्रयुक्तपद विधिविणी
इति छादानुमासः ।

पादावृत्त्या छादानुमासमुदाहरति—

त्वं प्रिया चक्रकोराक्षि ! स्वर्गलोकसुखेन किम् ।

त्वं प्रियार्याद न स्या मे स्वर्गलोकसुखेन किम् ॥२०॥

स्वर्गलोक इति चक्रकोराक्षि ! चक्रोरनवने ! चक्रं याद त्वम् मे-
प्रियास्याः मतेः तदा स्वर्गलोकस्य सुखेन अप्रयत्नानोर्बन्धी भोगादि-

जन्मेव आनन्देन किम् स्वस्वेभानुवरः तस्मादपि उत्कृष्टतरः इति भावः । यदि त्वं मे मिषा न द्याः तदा स्वर्गपुरेन किम् त्वदनु-
रागस्याभावे स्वर्गभोगोपि नानन्ददः इत्यर्थः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'स्वर्गलोक सुप्तेन किम्' इति पादस्य पुनराटोषा
इति तत्पादः छाटानुमासः ।

पुनरुपेक्षानुमासमुदाहरति—

एकत्र पात्रे स्वकलत्रवत्कम्
नेत्राभृतं विम्बितमीक्षमाणः ।

पश्चात्पपौ सीधुरसं पुरस्तात्

प्रमाद कश्चिद्यदुभृगि पालः ॥ २१ ॥

एकत्रेति—कश्चित् अहातनामधेयः यद्गु मूषिपालः यद्गु भूपतिः
नेत्रामृतम् नेत्रयोः अमृतम् अपुतरत् सन्नर्पणम् क्षान्ति जनकम्
ता हरकलत्रस्य स्वपत्न्याः वत्कम् सुरस्य एकत्र एकस्मिन् पात्रे
पानपात्रे इत्यर्थः विम्बितम् मञ्जना मतिविम्बम् ईक्षमाणः पश्यन्
पुरस्तात् पश्यमानात् प्रथमम् प्रमाद मदयुक्तो यभूत् पश्चात् मदौ-
त्सवेरनन्तरम् तत्कारणभूतम् सीधुरम् यदिदसरसम् पपौ ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वार्द्धे एकास्य प्रकारस्य च पुनः पुनरावर्तनम् ।
उत्तरार्द्धे तकारस्य पकारस्य च हासः । मा च आटोषः अत-
स्पदगा (मिषपदगा) अस्तीत्यतोऽत्र छेकानुमासः ।

यमक लक्षणम्—

स्यात्पादपदवर्णानां मातृत्तिः संयुता युता ।

यमकं भिन्न वाच्यानामादि मध्यान्त गोचरम् ॥ २२ ॥

स्यादिति—भिन्नः वाच्यः अर्थः येषाम् तेषाम् पादः पद्यस्य चतुर्थभागः पदम् मृत्तिङन्त रूपम् वर्णाः अक्षराणि तेषाम् संयुता भिन्नजातीय पदैरव्यवाहिना अयुता भिन्नजातीय इद्व्यवाहिना वा आद्योत्तः पुनरुक्तिः यमकम् तन्नामान्नङ्कारः कथ्यते । तत्र च यमकम् आदि मध्यान्त गोचरम् आद्यपादगनम्, मध्य (द्वितीय तृतीय) पादगनम् अन्तपादगनम् च भवन्ति । पूर्वम् पादपदवर्ण गतत्वेन यमकस्य भविष्यम्, ततः पादपदवर्णाद्वृत्तेः संयुताः पुनत्वेन तत्र पद्विषयम्, तदन्तरम् तस्य आद्यमध्यान्तपादगतत्वेन भविष्यात् अष्टादश भेदाः । यद्यपि यमके इव लाटानुमासेऽपि तान्येव पदानि मयुज्यन्ते तथापि लाटानुनामे पुनरुक्त पदानां भिन्नार्थता न भवतीति यमकान् भेदः ।

संयुतावृत्ते पादयमकस्योदाहरम्—

दयां चक्रे दयाश्चक्रे ।

सतां तस्मात् भवान् वित्तम् ॥ २३ ॥

दयामिति—भवान् दयाम् कृपाम् चक्रे तस्मात् सताम् मज्जनैर्भ्यः ' कर्मादीनामपि मन्वन्त्र विवक्षणां पठ्येव ' इति सम्प्रदाने वित्तम् धनम् दयाश्चक्रे ददौ । अत्र मीढा छन्दः ।

लक्षण समाख्यः—

अथ ' दयाश्चक्रे ' इति मध्यमपादस्य द्वितीयं पादे आद्योत्तः सा च आद्योत्तः पदान्तराव्यवाहिना इति संयुताद्योत्त पादयमकम् ॥

संयुतावृत्ति मध्यपादयमकस्योदाहरम्—

यशस्ते समुद्रान् सदारीर गारेः ।

सदारीर गारेः समानाङ्ग कान्तेः ॥ २४ ॥

यश इति—यशसा यशसा गच्छन्तीति उरमाः सर्पाः तेषाम्

अरिः शत्रुः गरुडः तस्य मयाना तुल्या अहं कान्तिः शरीरयुतेः
 यस्य नादशस्य, सदा नित्यम् रोरम् दारिद्र्यम् गच्छन्ति नादशाः
 अरयः यस्य तथोक्तस्य (रोरं दारिद्र्यमुच्यते) ते मत्त निर्मलम्
 यशः कीर्तिः समुदात्त आर गतवान् । अत्र कस्यचित् राज्ञः
 जगद्विस्तृतायाः कीर्तेर्वर्णम् । सोमराजी छन्दः ।

सप्तम्य समन्वयः—

अत्र 'महारोरगारेः' इति द्वितीयपादस्य तृतीयपादे आहृतिः
 सापि अन्तरालपदैरव्यवहितरेण संयुता इति संयुताहृति मध्य
 पादप्रथमकम् ।

संयुताहृति पादान्तप्रथमकस्योदाहरणम्—

द्विपा मुद्धतानां विहंसि त्वमिन्द्रश ।

मुदम्भोधराणा मुदम्भोधराणाम् ॥ २५ ॥

द्विपामिति—हे इन्द्र ! त्वम् उद्धतानां पक्षविशिष्टत्वेन विनयम्
 अमरुटपनाम् द्विपाम जगद्रूपद्रवजनरुतरेण शत्रु शत्रुभूतानाम्
 उदम्भोधराणाम् उद्धताः अम्भोधराः देवाः येषाम् धराणाम्
 परानाम् मुदं हर्षम् विहंसि विनाशयसि तेषां पक्षवद्वन्तादिति
 भावः । सोमराजी छन्दः ।

सप्तम्य समन्वयः—

अत्र 'मुदं भोधराणम्' इति तृतीयपादस्य पादान्ते (चतु-
 र्थपादे) निर्व्यवधाना आहृतिः इति संयुताहृति पादान्तप्रथमकम् ॥

भाष्यमध्यपादप्रथमकं मध्यान्तपादाप्रथमकस्योदाहरणम्—

विभातिरामा परमारणस्य

विभातिरागा परमारणस्य ।

सदैव तेजोर्जित राजमान !

॥ २६ ॥ सदैव तेजोजित राजमान ! ॥ २६ ॥

विभातीति—अत्रस्थ विष्णोः ऊर्जितम् बलम् इव ऊर्जितम् यस्य तत्सम्बुद्धौ हे अजोजित ! हे राजमान ! शोभमान ! देवमागम्य “देवं दिष्टं भागवेयं भाग्यम्” इत्यरोक्तेः, तेन साहितम् सदैवम् तथा भूतं यत्तेजः मत्तापः तेन अजितः प्राप्तः राजम्बुद्ध्याणां मध्ये मानो येन तत्सम्बुद्धौ हे सदैव तेजोजित राजमान ! परायणम् अश्रूणां मारणस्य नाशकस्य ते तव रणस्य युद्धस्य अतिरामा अन्तिकान्तः रामः रामचन्द्रः परशुरामः वा यया तादृशी रामा रमणीया परमा उत्कृष्टा विभा कान्तिः विभाति शोभते ।

लक्षणसमवयवः—

अत्र ‘विभातिरामा परमारणस्य’ इति प्रथम पादस्य द्वितीये पादे, “सदैव तेजोजित राजमान” इति द्वितीय पादस्य च चतुर्थे पादे विभातीय व्यवधायकवचनेः अव्यवहिता आहृतिः इति अतोऽत्र मध्यपादयमकम् मध्यान्तपादयमकम् च ।

अयुताहृति प्रथममध्यपादयमकोदाहरम्—

सारं गवयसां निध्यरानि काननमग्रनः ।

सारङ्गं वयसां निध्यदारुणं शिखरे गिरेः ॥ २७ ॥

गारीमिति—अग्रनः पुरनः गिरेः पर्वतस्य शिखरे शृङ्गेमारम् मध्यनम् गवयानाम् गोमदश वन्धुविशेषाणाम् सारं निध्येन मायी-ध्येन रानिन् शोभते इति तथोक्तम् निधिभिः निधानैः अदारुणम् अमयङ्काम् यत्र मनुष्याः निधिं मात्तिपाशया निर्भयं विचरन्तीति भावः सारङ्गवयनाम् सुगतास्तिणाम् नैः उपाश्रितम् इति भावः काननम् वनम् अस्तीति शेषः ।

लक्षण समवयवः—

अत्र ‘सारं गवयसां निध्य’ इति भाष्यपादस्य मध्यपादेर-

नृनीयपादे आशुतिः सा च आशुतिः भिन्नानृनीयवर्णविभिः
न द्वितीयपादेन व्यवहृता इति अयुताशुति मयमन्यपायमकम् ।

अयुताशुति मयमान्तपादयमकोदाहरणम्—

अमरनगरस्मेराक्षीणां प्रपञ्चयति स्फुरति

सुरतरुचये कुर्वाणानां बलक्षमरं हसम् ।

इह-सह सुरे रायान्तीना नरेश ! नगेऽन्वहम्

सुरतरुचये कुर्वाणानां बलक्षमरं हसम् ॥ २८ ॥

अमरेति—उ यलक्षम् ! पराक्रममये ! हे नरेश ! राजन् !
सुरतरुचयम् कलशवृक्षाणाम् चयःममूहः यत्र तयोक्ते इह अस्मिन्
नगे पर्वते बाणिनाम् तदारूपं वृक्षविशेषाणाम् कुः भूमिः स्फु-
रन्ती अभिव्यक्ता या सुस्तस्य कामकोदायाः रुचिः अभिव्यक्तः
तदयम् गुरः देवः सह आशुतिनाम् तथा अयम् अयमन्तम् बल-
क्षम इवेत्यम् इत्यम् दास्यम् “अयमन्तम् चयमन्तम् हार्म्यकोदायाः” इति
दपेणोत्पत्त्यनुसारं दास्यस्य गौरवात् कथ्यते, कुर्वाणानाम् अमरनग-
रस्य देवपुरस्य स्वर्गस्थेस्वर्गः स्मेराक्षः कामिन्त्यः तामात्रं रं-
मम्, वेगम्, सुरतविषयकं, विलम्बरागजननम्, रक्षाम् इति, भवः
प्रपञ्चयति विस्तारयति ।

लक्षण मयमन्य—

अयम् द्वितीयपादस्य पतुर्गपादे आशुतिः सा च भिन्नासर
शालिना अयः पारशना नृनीयपादेन व्यवहृता इति अयुताशुति
मयमान्तपाद यमकम् ।

आशुतिमयमकोदाहरणम्—

आसन्नं वीनराजं राजि-

रुचस्तथानामयमत्र नादा ।

क्रीडाकृतो यत्र दिगन्त नागा

आसन्नदे वानरराज राजि ॥ २९ ॥

असन्नेति-अत्र अस्मिन् अद्वी पर्वते आसन्नाः समीपवर्तिनः देवा यस्याः तादृशी तटानाम् उद्यैः उद्यता राजिपङ्क्तिः न रसा न युष्मे इति न अपि तु युष्मे एवेत्यर्थः । यत्र यस्याम् तटः रामो वानरराजैः श्रेष्ठवानरैः राजनीति तपोक्ते नदे इद्विद्ये दिगन्तनागाः दिग्गजाः क्रीडाकृतः जडसेलाकारिणः आसन् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रथमपादस्य चतुर्थेऽंशे आशुतिः सा च द्वितीयदृष्टी पादाभ्यां व्यतीता इति अयुताशुति आद्यन्त समक्रम ।

महावमकोदाहरणम्—

रम्भारामा कुरवक ! कमला

रम्भारामा कुरवक कमला ।

रम्भारामा कुरवक कमला

रम्भारामा कुरवक कमला ॥ ३० ॥

रम्भेति-नास्ति कृत्स्नगो रवो यस्य नः अकुरवः अकुरव एव अकुरवकः तन्मन्त्रदो २ अकुरवक ! मधुरभावेन ! हे मेमे ! रम्भाभिः कदम्बीभिः वनछत्तिताः भारावाः उपवनानि यस्याम् नवोन्मा, कम्पलानाम् भारभ्यः वरगतिः यस्याम् नः कम्पलारम्भा, राया मनोहरा, यदा कम्पलानाम् भारभ्येन भारमन्त्रान् राया, कुरवकाः एव कुरवककाः वृत्तविशेषाः तान् मन्त्रे पारयतीति कुरवककम्पला, रम्भा अन्मगो विशेषः इव रायाः श्रियो यत्र नवोन्मा दिव्यमोन्दर्प्यशान्तिनीभिः सुन्दरीभिः मृगिना रायणः अरुह्य वनछत्तिमूग्वन कम्पलम् अन्म वन नवोन्मा (' कम्पलम्

अष्टम्' इत्यमरः) अरम् अत्यन्तम् भैः नक्षत्रैः आरामा दीप्ति-
यन्ती रात्राधिति भावः यद्वा भया घोषया रात्रा लक्ष्मीः तत्तद्वशी
इत्यर्थः, अकुः अकुलेमता, अरक कपला अवनम् एव अः अवे
स्वरक्षणे कम् पुस्तम् येषाम् तपोक्ताः कमलाः हरिण भेदाः यत्र
तारशी ('यगमेदे तु कमलः' इति मेदिनी) कुः पृथ्वी अस्ति इतिशेषः

लक्षण सम्बन्ध—

अत्र पूर्वार्धस्य वचनार्थे आहृतिः इत्यगोत्र आहृतेः सर्वपाद-
गतत्वेन समकस्य महायमकत्वम् ॥

संपुताहृति आदिपदयमकादाहरणम्—

हारीतहारी ततमेपधत्ते

सेवालसेवाल सहंसमम्भः ।

जम्बालज बालमलं दधानं,

मन्दार मन्दार च वायुरद्रिः ॥ ३१ ॥

हारीतोत्त-हारीतेः तदाहृतेः पक्षिष्वशेषे । हारी मनोहर
मन्दारोपु मन्दारहृतेषु मन्दः शनैः शनैः बहन् आ ईपन् अरदः
इत्यर्थः रवः ध्वनिः यच्च तादृशः वायुः पवनः यत्र तपोक्ताः एव
पुरोवर्ती अद्रिः पर्वतः सेवालानाम् जञ्जनीलीनाम् सेवा सेवनम्
उपभोगः इति यावन् तस्याम् बालम् अभिनयेव अलनाः मन्दराः
ईसाः यत्र तन् ततम् विस्तृतम्, जम्बालात् पङ्कजं जातम् जम्बा-
लम् पङ्कजम् कपलम् इत्यर्थः अलम् अत्यर्थम् दधानम् धारयन्
अम्भः जलम् धत्ते धारयति ।

लक्षण सम्बन्ध—

अत्र हारीत, सेवाल, जम्बाल, मन्दार पदानां मत्वेकपादादौ
आहृतिः ना च अन्वयविहिता इति संपुताहृति आदिपदयमकम् ।

मस्यैषदयमकोदाहरणम्—
 नेमिर्विशालनयनो नयनोदितः श्रीः
 रभ्रान्तबुद्धिविभवो विभवोय भूयः
 प्राक्षस्तदा जनगरान्नगराजि तत्र
 सूतनचारु जगद् जगदकनाथः ॥३२॥

नेमिरेते-विशाले, दीर्घे नयने नेत्रे यस्य सः नयने न्यायेन
 नोदिता मेरिता श्रीः सम्पत् यस्य तयोक्तः अभ्रान्तः भ्रान्ति-
 शून्यः बुद्धेः विभवः ऐश्वर्यम् यस्य सः विभवः भवः जन्म यस्य
 तादृशः वामनाशून्यत्वेन पुनर्जन्ममोतिरहित इति भावः तदा अत्र
 नारायणस्य पुत्रात् नगरात् तत्र तस्मिन् नगराजि तत्रैश्वरे रत्न-
 के प्राप्तः नेमिः तत्रामां धार्मिकविशेषः सूतेने मोक्षयित्वा भूयः पुनः
 प्राप्त मनोहरम् यथा भवति तथा जगदे प्रोक्तः ।

सूतनचारु मन्त्रम्—

भव नयन, विभव, नगर, जगदे पदानां क्रमेण मध्यम,
 द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ पादानां मध्ये व्यवधानशून्या भाषेतिः
 इति तेषु पादानां मध्यमपदम् ।

अन्यमन्त्रादाहरणम्—

यदुपान्तिकेषु सरला सरलाः

यद् नृचलन्ति हर्षिणा हरिणा ।

तदिदं विमानं कमलं कमलं

मदमेव यत्र परमायमा ॥ ३३ ॥

यदिदं-यस्य उपान्तिकेषु पादानेषु मन्त्राः अहोदिताः मन्त्राः
 देवदाम्पत्याः सन्ति, यद् मन्त्रम् यद् यदुपान्तिकेषु हरिणाः मन्त्राः
 हरिणा वायुना मद वायुमन्त्रेति भावः उपान्तिकेषु देवदाम्पत्याः

नमः इत्येव च यमस्य जगत् विधानि शोभने यम चाग्निं जले
 समन्तं पश्य नास्ति इति कदापिः चाम यशान्तम यदय इत्येव
 याव मासुरती ।

उक्तं यमस्यः—

अथ यमस्यः इति, कर्मस्य, परमावशानी, क्रमेण चतुर्णां
 पादाणां यन्त्रे निरन्तरात् आरुणिः इति अन्वयमकम् ।

अथ यमस्यः—आदिपदमकोदाहरणम्—

कान्तारभूर्भा पिककाभिनीनां

कां तारवाचं क्षमते स्म मोदुम् ।

कान्ता रेशोऽध्वनि वर्तमाने

कान्तारविन्दस्य मधोः प्रवेशे ॥ ३४ ॥

कान्तारगति—कान्ता, पत्रो गते रेशविनि अध्वनिः मार्गे
 वर्तमाने, न तु कान्ताभि अन्वयानि कर्मणानि, यस्मिन् तस्य
 मधोः समन्तस्य प्रवेशे कान्तारभूर्भा वनस्पदस्य पिककाभिनीनाम
 कोटिमानाम् काम तारवाचम उच्यते कान्तारमोदुम् क्षमते स्म
 उच्यते न कामपि इति भावः ।

उक्तं यमस्यः—

अथ यमस्य पादस्य आदि 'कान्ता' पदस्य आहतिः सा
 च पदान्तरस्य आदिना इति अथुतादृशि आदि यमकम् ।

अथुतादृशि मध्यपदमकोदाहरणम्—

चकार साहसं युद्धे धृतेल्लासा हसं चया ।

देन्यं त्वां साहसं प्राप्ता दिपां सोत्साह सन्तन्ति ॥ ३५ ॥

चरगति—दे मोहनाह वत् ३ युद्धे, नृपते, इति शेषः सा
 दिपां शत्रूणां मन्त्रितः समुदायः युद्धे साहसम्, चकार, धृते,

छांसा जयप्राप्तिं जन्यान्तन्द विकसितमुखी च सती इमम् हास्यम्
चकार अन्यान् प्राप्येति भावः । सा शत्रुश्रेणिः त्वाम् सम्प्राप्ता
सती दैन्यम् चकार दीनत्वाम् प्रकटयाम् इत्यर्थः 'ह' इति पाद
पूरणार्थकमव्ययम्, यद्वा 'साह' इति 'सा' 'आह' इति छेदः ।
आह च दैन्यप्रकटनानन्तरम् समाप्रार्थनां चकारत्यर्थः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'साहस' पदस्य भविकृपादस्य मध्ये मध्यवधाना
आवृत्तिः इति अयुतावृत्ति मध्यपदयमकम् ।

अयुगावृत्ति-अन्तपदयमकोदाहरणम्—

गिरां श्रूयते कोकिला कोविदाऽऽ

यतस्तब्बनं विस्फुरत्कोविदारम् ।

मुनीनां वसत्यत्र लोको विदारं

न च व्याधचक्रं कृतीकोविदारम् ॥ ३६ ॥

गिरांश्रूयते-अत्र बने गिराम् शय्याम् विषये कोमलतामधु-
रतादि विषये आम् अत्यन्तम् कोविदा पण्डिता कुपलेर्यर्थः
कोकिला वमन्ति इति श्रूयते जनेः इति अध्याहार्यम्, यतः यस्मात्
कारणात् तत् बने विस्फुरन्तः विस्फुरन्तः कोविदाराः काञ्चना
वृक्षाः यत्र तादृशम् भोजनं, कोविदार वृक्षमियायाः कोकिलायाः
कोविदारवृक्षबने वासः युज्यते एव इति भावः । अत्र मुनीनाम्
मैत्रावृत्तिश्चानाम् तथास्तिनाम् लोकः समूहः विदारम् कष्टप्र-
शून्यम् यथा भवति तथा वमन्ति, चीन् वसितः दारयति नाश-
यति इति तयोश्च व्यावर्ज्यम् व्यावर्ज्यम् कृतम् भोक्तुः
निरास्यमानम् येन तादृशः न च बने, व्यावर्ज्यपक्षेन वसितोत्र
पूर्वं निवसन्तीति भावः ।

सप्तम्य समन्वयः—

अथ 'कोविदार' पदस्य मत्पेकपादान्ते सव्यवधाना आहृतिः
इति अपुताहृति अन्तपदमयकम् ।

पादद्वयेऽपि आदिमध्यमध्यान्तपदमकानि भवन्तीत्युदाहरति—

सिन्धुरोचितलताग्रशलकी

सिन्धुरोचितमुपेत्य किन्नरेः ।

कन्दराजितमदस्तटं गिरेः

कन्दराजितगृहश्रि गीयते ॥ ३७ ॥

सिन्धुरेति—किन्नरेः सिन्धुराणाम् दक्षिणाम् वक्षिता योग्या
मल्लजपोषेत्पथः लताग्राः कृतामधानाः शाल्ववृक्षः यत्र तपोक्ताः
याः सिन्धवः नद्यः ताभिः रोचिताम् विभूषितम्, कन्दैः मूलविशेषैः
राजितम् शोभितम्, कन्दराभिः गुहाभिः मिता तिरस्कृता पृष्ठा-
नाम् श्रीः शोभा येन तादृशम् अद्ः पुरोदश्यमानम् गिरेः पर्वतस्य
तटम् शिखरम् उपरि मास्य गीयते ।

सप्तम्य समन्वयः—

अथ 'सिन्धुरोचित' पदस्य मध्यमपादस्य द्वितीयपादस्य
पादौ आहृतिः इति पूर्वार्द्धे आदिमध्यपादादेतर्त्त पदमयकम्,
एवम् 'कन्दराजित' पदस्य तृतीयपादस्य चतुर्थपादस्य पादौ
आहृतिः इति उत्तरार्द्धे मध्यान्तपादादिगते पदमयकम् ।

पादद्वयगतं मध्यमपदमकमुदाहरति—

वसन् सरोगोऽत्र जनो न कश्चित्

परं सरोगो यदि राजहंसः ।

गीतं कलं को न करोति सिद्धः

शैले कलहोज्जित काननेस्मिन् ॥ ३८ ॥

वसन्ति-कलङ्केन अपवादेन दोगेन वा वाग्मयस्य रीतिः
 कानिनेम् वनम् यत्र तथोक्ते अत्र अस्मिन् शब्दे पर्यन्ते कश्चिन् जनः
 कोपि नरः मरोगः रोगयुक्त नास्ति, पुनपर्यन्ते निर्मलजनः शक्तिः
 स्वेन स्वास्थ्यं वृद्धिकराय परितः इति भावः । परमं सिन्धुं यदि
 अत्र कश्चिन् मरोगः नर्दिराजिदमः पुन मरः मानमास्थ्यम मरः गच्छति
 इति तादृशः अस्ति । अस्मिन् पर्यन्ते कः सिद्धः देवयोनिविशेषः
 कलम् ललितम् गोतम् न करोति । सर्वः पूज करोतीति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'सरोगे' पदस्य मध्यपदादस्य द्वितीयपादस्य च मध्ये
 आद्योक्तः इति आदिमध्यपादगने मध्यपदपदकम् । 'जहुरीदं' तु
 'कलङ्क' पदस्य तृतीय चतुर्थपादयोर्मध्ये आद्योक्तः इति मध्या-
 न्तपादगने पदयमकम् ।

पादद्वयगतस्य अन्तपदयमकस्योदाहरणम्—

जहुर्वसन्ते सरसीं न वारणाः ।

वसुः पिकानां मधुरा नवारणाः ।

रसं च का मोहनं कोविदारकम् ।

विलीयन्ती बकुलान् विदारकम् ॥ ३९ ॥

जहुरिति-वारणाः इप्तिनः वसन्ते सरसीं सरः न जहुः
 सत्यजुः । पिकानाम् कोकिलानाम् मधुरा मनोहराः नवारणाः
 रणाः ध्वनयः वसुः सुसुमिर । एवम्-मोहनेपरचित्हरणे कोविदा
 कुशला का रमणी । बकुलान् तदारूपवृक्षविशेषान् विलीकयन्ती
 पश्यन्ती कं रमय विदारकम् विगुणपुत्रम् सुधासेवयति तथा न
 आर मास मन्तानशून्यायाः श्रियः सुरम्यममहन्मरयेन सर्वमेव
 रमे अनुवभूवेति भावः यदा मोहनं कोविदा का मोहयति

स्त्री वकुलान् पश्यन्ती विदारकम् हृदयं विदारणकरम् कम्पितम्
न मायं मर्षा एव वियोगिन्यः वकुलपुष्पाविकासे पूर्णाम् विमल-
म्भपद्मद्वारावस्यामनुवभूषेति-भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रथमं द्वितीयपादयोरन्ते 'वरणाः' इति पदस्य आ-
ष्टौचः इति आदिमध्यपादान्तगतं पदयमकम् । परमपरेऽर्थे 'वि-
दारक' पदस्य द्वितीय चतुर्थपादयोरन्ते आष्टौचः इति मध्यान्त्य-
पादान्तगतं पदयमकम् ।

आद्यन्तयमकोदाहरणम्—

वरणाः प्रसून निकरा वरणाः

मलिना वहन्ति पटली मलिनाम् ।

तरवः सदाऽत्र शिखिजाखः

सरसञ्च भाति निकटे सरसः ॥ ४० ॥

वरणा इति—ममूतानाम् पुष्पाणाम् निकराः । समूह एव
आवरणम् येषाम् तं वरणाः तन्नामानः तरवः वृक्षाः मलिनाम्
भ्रमराणाम् मलिनाम् कृष्णवर्णाम् पटलीम् समूदायम् । वहन्ति
ह्वयति । तथा अत्र शिखिजाखः मयूरजातेः मयूर निकरस्येत्यर्थः
रवः केकावाणी सरसः मरौतरस्य निकटे, सदा मरसः, मयूरः
भाति प्रतिभाति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'वरण, मलिन, तर, मरसं' पदानो क्रमेण चतुर्णां
पादानामादौ भन्तेपाष्टौचः इति पादाद्यन्तगतं पदयमकम् ।

द्वितीयचतुर्थपादान्तगतं पदयमकस्योदाहरणम्—

यथा यथा दिजिह्वस्य विभवः स्यान्महत्तमः ।

तथा तथास्य जायेत स्यर्द्धयेव महत्तमः ॥ ४१ ॥

ययेति—द्विजिह्वस्य दुर्जनस्य यथा यथा विभवेः ऐश्वर्यम्
महत्तमः अतिशयेन महान् भवति तथा तथा अस्य दुर्जनस्य तमः
पापम् मालिन्यगुणसामान्येन पापस्य तमसा व्युपदेशः उक्तम्—
“मालिन्यं व्योम्नि पापे” इति, स्यर्द्धपा इव विभवद्विजन्ये-
यथा इव महत् गुरु जायेत भवेत् ।

लक्षणं समन्वयः—

अत्र ‘महत्तम’ पदस्य द्वितीयचतुर्थपादयोरन्ते आहृति
इति द्वितीयचतुर्थपादान्तगतं पदयमकम् ।

अयुताऽसंयुतावृत्तिपदयमकस्योदाहरणम्—

दास्यति दास्यति कोपा-

दास्यति सति कर्करान् शापम् ।

भवति भवति ह्यनर्थो

भवतिमितस्तेन वटुक ! त्वम् ॥ ४२ ॥

दास्यति—हे वटुक ! पातक ! भवति त्वयि कर्करान् पापान्
खण्डेति आ आसमन्तात् अस्यति सति क्षिपति सति दासी
अतिकोपात् महाक्रोधाभिभूता सतीत्यर्थः शापम् दास्यति । वि-
निर्ज्वलेन तेन शापेन अनर्थः अविष्टोत्पत्तिः भवति, तेन तस्मात्
कारणात् त्वम् निमित्तः स्थिरः भव चापत्यं त्वमेतिभावः ।

लक्षणं समन्वयः—

अत्र ‘दास्यति’ इति पदस्य मध्यपादादौ आहृतिः व्यव-
पादक वर्णान्तरा भवेत्तेन अयुता द्वितीयपादादौ तु ‘कोपात्’
इति पदेन व्यवहितत्वात् असंयुता; एवं ‘भवति’ इति पदस्य
तृतीयपादादौ आहृतिः संयुता, चतुर्थपादादौ तु ‘अनर्थ’ पदाभ्या

परस्मिन्नात्तात् अनेपुता इति एकैव संयुताऽनेपुता इति
पदवचनम् ।

पदवचनोदाहरणान्तरम्—

कुले तिमिभयादत्र करेणुनां न दीव्यति ।

न दीव्यति करेणुनां प्राणिनां गणनापि का ? ४३

कुम्भेति—अत्र अस्मिन् नदीव्याप्तकरं नदीद्वयं गच्छे करे-
णुनाम् इतिनाम् कुम्भं समुद्रः न दीव्यात् क्रीडति । अणुनाम्
इत्यपेक्षया यदा क्षुद्राणाम् प्राणिनाम् गणना अपि का न
व्यापीत्यर्थः ।

पदवचनान्तरम्—

अत्र 'करेणुनाम्' इति पदस्य द्वितीयपादस्यादौ तृतीय
पादस्य चान्ते आहृतिः मध्यवचननयोऽनेपुता; 'न दीव्यात्'
इत्यस्य द्वितीयपादस्यान्ते तृतीयपादस्यादौ आहृतिः निर्वचन-
धाननया संयुता इति संयुताऽनेपुताहृति पदवचनम् ।

अथ वर्णवचनम्—

गंगाम्बुधवलंगामो मुमुक्षुष्यानमोचरः ।

पापार्तिहरणायाम्बु स सज्जानो जिनः सताम् ॥४४॥

गङ्गेति—गङ्गायाः इदम् गाङ्गम्, गाङ्गम् यत्, अम्बुजलम्
गङ्गाधरश्च मुञ्जरणां अङ्गानाम् करचरणादीनाम्, आपा
कान्तिः यस्य सः मुमुक्षुणाम् मुक्तयभिलाषिणाम् पुरुषेणाम्
ध्यातव्यं समाधेः मोचरः विषयः समाधिद्वारेण यस्य साक्षात्कारो
भरति इत्यर्थः आनेन प्रत्यक्षेण इति भावः महितः महानः सः
मसिद्धः जिनः बुद्धदेवः सताम् मज्जानानाम् पापार्तिहरणाय
पापदुःखविनाशनाय अस्तु भवतुः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'गा, मु, पा. म' वर्णानां क्रमेण चतुर्णां पादानाम्-
रम्ये द्विरुक्तः अन्यवहितत्वेन मंयुता इति मंयुताद्यति पादादि-
गतं वर्णयमकम् ।

असंयुताद्यति-वर्णयमकोदाहरणम्—

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोः परिघः ।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्षमाभृदधिनाथः ॥४५॥

जगदिति—उद्दामम् अत्युग्रम् धाम तेजः यस्य तादृशः दोः
भुजः एव परिघः कपाटावरोधकः 'अर्गलम्' इति प्रसिद्धः
दण्डविशेषः यस्य सः प्रतापेन पूषा सूर्यः क्षमाभृतां मृपतीनाम्
अधिनाथः अधिपतिः जयसिंह जगत् आत्मनः कीर्त्या यशसा
शुभ्रम् जनयन् कुर्वन् जयति सर्वाननिकम्प्य तिष्ठति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'ज' वर्णस्य प्रत्येकपादादौ सान्तराला आद्यतिः
इति असंयुताद्यति पादादिगतं वर्णयमकम् ।

मंयुताऽसंयुताद्यति वर्णयमकोदाहरणम्—

मा मा कारयते रामा सा सा मुदितमानसा ।
या या मदारुणच्छाया नानाहेलामया नना ॥४६॥

मामिति—मा मा स्त्री मुदितमानसा प्रयत्नचिन्ता मतीं माय
आकारयते आह्वयति । या या मदेन मदिरा पानेन अरुणा रक्ता
छाया कान्तिः पस्याः तादृशी तथा नानाहेलामयम् विविधविलाम
विभ्रमरूपम् आननेन मुख्यम् यस्य तथे क्ता वर्तने इतिशेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'मा, मा' 'मा मा' 'या या' 'ना ना' इत्याद्यतिः
मंयुता, प्रत्येकपादान्ते पठितानां तु तेषामाद्यतिः असंयुता इति
मंयुताऽमंयुताद्यति वर्णयमकम् ।

अथ अर्थात्तद्वारंषु वस्तुस्थितेषु प्रथमज्ञानेर्भक्षणमाह—

स्वभावोक्तिः पदार्थस्य सांक्रियस्या क्रियस्य वा ।

जातिर्विशेषती रम्या हीनत्रम्भार्भकादिषु ॥ ४७ ॥

स्वभावोक्तिरिति—ोक्तिरिति गमनादि व्यापारः तेन गहितस्य
चेतनस्येतिपाहः आक्रियस्य गवनादि एव पार गहितस्य भवेतनस्य
पदार्थस्य वस्तुनः स्वभावस्य उक्तिः वर्णनम् जाति कथ्यते ।
हीनाः हीनाः नीचजातिभाजः वर, वस्तुः भीताः प्राणिनः,
अर्थकाः बायकाः एतद्व्यतिरेकेषु एतद्व्यतिरेकेषु इत्यर्थः स्वभावोक्तिः
विशेषतः रम्या रमणीया जातिः भवति । यद्यपि वस्तुत्वर स्वभा-
ववर्णनमपि जातिरेव तथापि भीतशयकापवद्वातिभाजाम् स्वभा-
वस्य वर्णनमपीव मनोहरमिति जातेरुत्कर्षणमुत्पादयति ।

तदुदाहरणम्—

वर्हावली वहलकान्निरुचो विचित्र—

भूर्जत्वचा रचित चारुदुकुलीलाः ।

गुग्जाफल ग्रथितहारलताः सहेलं

खेलन्ति खेलगतयोऽत्र वने शवर्यः ॥ ४८ ॥

वर्ति—अत्र अस्मिन् वने वर्हावलीभिः द्युरपिच्छाभ्रैणिभिः
वहला मधुग या कान्तिः तया रोचन्ते विद्यन्ति इति तादृशः
विचित्रया नानावृषया भूर्जत्वचा रचिता कल्पिता चारुदुकुलीलास्य
मनोहरपट्टवस्त्रस्येलीला शोभा याभिः ताः गुग्जाफलैः ग्रथिता गु-
ग्मिका हारलता हारणा वल्ली याभिस्तथोक्ताः खेलगतयः सवि-
भ्रमगमनाः शवर्यः भिलाहनाः खेलन्ति क्रीडन्ति ।

लक्षण समन्वय —

अत्र हीनानां (अथवाजातिभाजम्) शवरीणां स्वदशायो—

ग्यतानुरूपमशृगपिस्त-मूर्तेष्वङ्ग, गुञ्जाकृष्टमकञ्चित् मायाकाव
स्वभावस्य वर्णनान् नातिरन्तद्भूतः ।

उदाहरणात्तरम्—

आरक्तनित्तथोरणि भीषणव अणुकरां कुरंगच्छि ।

उल्लासि अवीण भुअवण विणिवेशो दशमुहो एसो ॥ ४९ ॥

संस्कृतम्—

आरक्तनेत्रश्रेणि भीषणवदनोत्करः कुरंगाक्षि ।

उल्लासित विंशति भुजवन विनिवेशो दशमुख एषः ।

आरक्तोक्ति-कुरङ्गवद आक्षणी नेत्रे यस्याः तत्पुद्गी दे
कुरङ्गाक्षि । आसमन्तान् रक्तानाम् नेत्राणाम् श्रेण्या भीषणा
भयरनः वदनोत्करः मुखममूढः यस्यः तादृशः उल्लमिताः प्रका-
शिताः वा यस्मिन् तथोक्तः एष पुरोवर्ती दशमुखः रावणः वर्तते
इति शेषः ।

लक्षण संभवम्—

अत्र स्वभावलो भयङ्करमूर्तेः रावणस्य तत्स्वाभाविक, भीष-
णतावर्द्धक, रक्तनेत्रत्व, भीषणानेकमुखत्व, लसद्दिशतिभुजत्वानां
वर्णनान् स्वभावोक्तिः ।

उपमालक्षणम्—

उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा ।

प्रत्यया व्यर्थ तुल्यार्थसमासै रुपमा मता ॥ ५० ॥

उपमानेनेति-यत्र मन्थयैः यवच-यवद्वयमृतिभिः अव्ययैः
इव-यथादिभिः, तुल्यार्थैः समवमानादि शब्दैः, बहुव्रीहि प्रमृतिभिः

मासद्विकस्य मुस्तादेः उपमानेन अपामाद्विज्ञेन चन्द्रा-
ना सादृश्यम् तुल्यता सा उपमा मता कथिता ।

उदाहरणम्—

गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंमायते
 यस्याः पूर्णमृगाङ्ग मण्डलमिव श्रीमत्सदेवाननम् ।
 यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानिश्रिया
 तां कुन्दार्प्रेक्षतीत्यजाञ्जनपनीराजीमतीं पातुवः ॥ ५१ ॥

गत्येति—या विभ्रमेण विसामेन मन्दया मन्दाया गत्यागम-
 नेन प्रतिपदम् प्रतिवरणन्यामम् राजहमायते राजहमी इव आ-
 धरति । यस्याः आजनम् मुखम् सदेव नित्यमेव पूर्णमृगाङ्ग मण्ड-
 लमिव पूर्णिमाचन्द्रावम्बम् इव श्रीमत् शोभायुनमस्ति । यस्या नत्र-
 युगलं च नयनद्वयमात्रे श्रिया शोभया नीलोत्पलानि इन्दीवराणि
 अनुकरोति सम्बदति । कुन्दानि अग्राः श्रेष्ठाः रमणीयाः इति
 भावः दन्ता यस्याः तथोक्तम् ताम् राजीमनीम् तन्नाम्नी स्त्रियम्
 त्यनन् जिनयतिः मुदः सः यस्यान् पातु रक्षतु ।

लक्षण समन्वय —

अत्र राजीमनी, तदानन, नयनद्वय, दन्तरूपाणाम् उपमेया-
 नाम क्रमेण राजहंम, चन्द्रमण्डल, नीलकमलरूपैः उपमानैः सह-
 सादृश्यम्; तच्च ' राजहंमायते ' इति स्वयङ् मत्ययेन; ' इव ' इत्य-
 व्ययेन, ' अनुकरोति ' इति दुर्त्यार्थक्रियया- प्रकटीक्रियते
 इत्युपमालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

चन्द्रवददन्तं तस्या नेत्रे नीलोत्पले इव ।
 पक्षविम्बं हस्तयोष्ठः पुष्पधन्वधनुर्ध्रुवः ॥ ५२ ॥

चन्द्रवदिति—पुष्पम् धनुः यस्य सः पुष्पधन्वा कामदेवः
 तस्य धनुः इव स्रूः यस्याः तथोक्तायाः तस्याः राजीमत्याः तस्याः

मन्यास्त्रियः वदनम् मुमम् चन्द्रवत् चन्द्रेण तुल्यम् अस्तीति शेषः
नेत्रे नीलोत्पले नीलकण्ठे इव स्तः, तथा तस्याः ओष्ठः पङ्क्ति-
म्बम् पङ्क्तिम्बाफल्म्बम् इति तिरस्करोति, यद्वा धातुनामनेकार्थत्व-
माश्रित्य ' इमोति ' इत्यस्य अनुकरोतीति तुल्यार्थता एव स्वी-
कार्या, अन्यथा अन्यटीकाकारैरङ्गीकृता अस्य तुल्यार्थकोदाहरणता
न स्यात् ।

लक्षण समन्वय -

अत्र उपमेयानाम् मुख-नेत्राङ्गानाम् उपमेयैः चन्द्रनीलकण्ठ
परिणतविम्बैः सह गारुड्यम् क्रमेण ' तम् ' इति प्रत्ययेन, ' इव '
इत्युपमेयेन, ' इमोति ' इति तुल्यार्थपदेन वर्ण्यते इति उपमा ।

उदाहरणान्तरम् -

म अ भरिअमाणसस्स विणिजं दोषा अरस्स ससिण त्व ।
तुह विरहे तीइ मुहं संकुइअ सुहअ कुमुअं च ॥५३॥
(मद् भरितमानस्यापि नित्यं दोषाकरस्य शशिन इव ।
तच्च विरहे तस्या मुल्लं संकुचितं शुभग कुमुदं च ॥)

मदेति-हे सुभग ! मदेन इत्येव गतिर्न पूर्णम् मानमम् चित्तम्
यस्य तस्य पक्षे मद्ः कस्तूरी (' मदेतितामि कस्तूरी ' इति
वेदिवी) तदिगिटः मद्ः सुगः इत्यर्थः तेन रितं पूर्णम् मानमम्
मद्देशः यस्य ततोक्तस्य दोषाकरस्यापि नानादोष युक्तस्यापि
पक्षे गतिजनकस्यापि शशिनः चन्द्रस्य इव तच्च विरहे विभोगे
तस्याः मुखम् कुमुदम् इव दोषरूपमिव मङ्गलविशेषमिव इति शेषः

लक्षण समन्वयः -

अत्र मुख-नेत्राङ्गानाम् उपमेयैः चन्द्र-कुमुद-
रूपस्यापि उपमानाङ्गानाम् सह गारुड्यम् ' इव ' इत्युपमेयेन वर्ण्यते
इति उदाहरणम् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'पादौ' इत्यस्यैव उपमेयत्वम् उपमानत्वम् च एव
उत्तरार्द्धे 'ते' इत्यस्यैव उपमेयत्वम् उपमानत्वम् च इति अन-
न्वयः तदुत्तरं तु दर्पणे उक्तम्—“उपमानोपमेयत्वमेकस्मात्
स्मरन्वयः ।

अनेकोपमेयोपमाया उदाहरणम्—

आलोकनं च वचनं च निगूहनं च
यासां स्मरन्नमृतवत् सरसं कृशस्त्वम् ।
तासां किमंग पिशितासु पुरीषपात्रं
गात्रं विचिन्त्य सुदृशां न निराकूलोसि ? ॥५६॥

आलोकोक्तमिति—हे सम्ये ! इति भव्याशर्म्यं यासां शीनाम्
अपुनरपि अपुनरपि मरभं शाश्वतिवत्तम् आलोकनम् दर्शनम्,
वचनम् वाचनम्, निगूहनम् आलिङ्गनम् च स्मरन् स्मरन् कृशः
शरीरम् । अत्र भोः तासां सुदृशां सुलोचनानाम् गात्रम् शरीरम्
विचिन्त्य पुरीषाणाम् मौनद्विषामेष्ट्यानाम् पात्रम् एवम्
अस्ति इति विचिन्त्य निर्विषं निराकृतम् इवाहकताः शून्याः न
अस्ति ? अत्र तु निराकृती यस्मिन् मरति एवेति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र वचनालोचनं निगूहनानां मुरषोमानां मेहेन उपमानेन
अपुनरेव मर भवत्यस्य इति गह्वरपेयशाली उपमायुद्धात् ।

बहुवचनमुपमानुदाहरणम्—

कृतेन चन्द्रस्य कलङ्कमुक्ता
मुक्तावली चारु गुणययभा ।
जगद्वयस्यामिमर्तं ददाना

हिमम् इव धवला शुभ्रा अस्ति, ते वाचः गिरः चन्द्रकला इ
 अति निर्मलाः सन्नि, ते दाक्ष्यम् वातुयम् ध्वाङ्गस्य काकस्य इ
 अस्ति, ते वसः उरः नमः आकाशम् इव विपुलम्-विस्तृतम् अस्ति
 लक्षण-समन्वयः—

अत्र, 'हिमम्' इति उपमानं नपुंसकम्; 'कीर्तिः' इति
 उपमेयस्य तु स्त्रीत्वम् इति लिङ्गभेदः। 'चन्द्रकला' इति उपमा-
 नस्य एकरचनता, 'वाचः' इति उपमेयस्य बहुवचनता इति वचन-
 भेदः। उपमानस्य काकगतदाक्ष्यस्य नृपगतदाक्ष्यापेक्षया, अतीव
 हीनत्वात्, हीनोपमा। उपमानस्य नपुंसः विपुलतायाः वसोक्षो-
 पमेय-विपुलतापेक्षया अत्यधिकत्वात् अधिकोपमा।

शुनीयं गृहदेवीव प्रत्यक्षा प्रतिभासते ।

खयोत इव सर्वत्र प्रतापश्च विराजते ॥ ६० ॥

'शुनीति-इयम् शुनी प्रत्यक्षा दृष्टिर्निपयोभूता गृहदेवी गै-
 देवता इव प्रतिभासते प्रतिभासते शोभते । प्रतापश्च सर्वत्र खयोत
 इव उपोतिरिक्ता इव विराजते ।

लक्षण-समन्वयः—

अत्र 'गृहदेवी' इति उपमानस्य 'शुनी' इति उपमेयापेक्षया
 मही अपिकता इति अधिकोपमा। एवं 'खयोतः' इति उपमा-
 नस्य 'प्रतापः' इति उपमेयापेक्षया अतीव हीनत्वम् इति हीनोपमा
 उपमानस्य हीनाधिक-विशेषणता मुदाहरति—

सफेनपिण्डः प्रोढोभिरब्धिवः शांतीव शङ्खमृत् ।

श्रोतन्मदः कर्षी वर्षन् विशृत्वानिव वारिदः ॥ ६१ ॥

सफेनेति-सफेनपिण्डः फेनगच्छियुतः प्रोढोभः उद्यत्तरङ्गः
 अग्निः ममूदः शङ्खं विभर्ति तादृशः शांती विष्णुरिव वर्तते ।

कृपितस्मरप्रहित वाण गण—
व्रणजर्जरा इव सरोजदृशः ॥ ६३ ॥

निजेति—सरोजे कमले इव दृशी गमने यस्याः तादृशः स्त्रियः
ध्रुते पतिसङ्गमे निजजीवितेशस्य स्वपाणवल्लभस्य वारजानाम्
नखानाम् अग्रैः कृतानाम् सतानाम् पङ्क्तयः कुपितस्मरेण क्रुद्ध-
कामदेवेन प्रहितैः सिद्धैः वाणः गणैः वाणममूढैः ये व्रणाः सतानि
तेषाम् जर्जराः चिन्हानि इव यद्युभिरे शोभन्ते स्म ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'सरोज दृशः' इत्यत्र उपमानवाचकस्य 'सरोज'
शब्दस्य नपुंसकत्वम्, उपमेयवाचकस्य 'दृशः' इत्यस्य स्त्रीत्वम्
इति समासगता भिन्नलिङ्गता न दोषावहा ।

रूपके लिङ्गभेदमुदाहरति—

हस्ताग्र विन्यस्त कपोलदेशा
मिथो मिलत्कङ्कण कुण्डलश्रीः ।
सिपेच नेत्रस्रवदश्रुवारा
दोः कन्दर्ली काचिदवश्यनाथा ॥ ६४ ॥

हस्तेति—अवश्यनाथा अत्रशीकृतमर्तृका काचिद् स्त्री हस्तस्य
अग्रे अग्रभागं विन्यस्तः समापिनः कपोल देशः यथा सा अस्मा-
देव कारणात् मिथः भग्योन्यम् मिलन्ती कङ्कणकुण्डलश्रीः कर्ण-
कर्णामरणयोः श्रीः मतिविम्बरूपा शोभा यस्याः तयोक्ताः सती
नेत्राभ्याम् नयनाभ्याम् स्रग्ता निर्गच्छता अश्रुवारा अश्रु जलेन
दोः भुज एव कन्दर्पी कृता ताम् सिपेच मिथेति स्म ।

लक्षणं समन्वयः—

एव “दोः वृद्धी” इत्यमिदं रूपके ‘दोः’ इत्यस्य पुनरप्य
‘वृद्धी’ इत्यस्य स्त्रीत्यस्य इति निम्नभेदः न रूपवद्भाषिकः ।

मतिवस्तुपमाणा निम्नभेदमुदाहरति—

यदुत्तीरेऽप्यसावेको यदुत्तरेऽद्भुतोऽभवत् ।

किं केतव्यां दलानि स्युः सुरभीष्यत्तिलात्पपि ६५

यदुत्तीरे इति—द्वयः बीराः शूराः यत्र नास्ति न यदुत्तरे यदु-
ष्टं एव केवलम् । अमी पुरुषाः अद्भुतः अलौकिक गुणाभिस्तः
भवन् । केतव्याम् तदात्माणां मनासां अस्मिन्नि तर्जानि
दलानि यत्रानि सुरभीणि मनोमोहनसम्पत्तानि स्युः भवेयुः किम्
नैव इति भावः ।

लक्षणं समन्वयः—

अत्र उपमेयस्य “यदुत्तरे” पुंस्त्वस्य, तस्योपमानस्य
‘केतवी’ इत्यस्य तु स्त्रीत्वम् इति निम्नभेदः रूपव्यापकतया
मतिवस्तुपमाणा न विधानकः ।

रूपकालङ्कार लक्षणम्—

रूपकं यत्र साधर्म्यां दर्शयोरभिदा भवेत् ।

समस्तं वाऽसमस्तं वा खण्डं वाऽखण्डमेव वा ॥६६॥

रूपकमिति—यत्र साधर्म्यात् समानार्थं निश्चितत्वात् अर्थयोः
भासद्विकामासद्विकयोः वस्तुनोः उपमानोपमेययोः वा अभिदा
भेदाभावः एकरसम् इत्यर्थः भवेत् तत्र रूपकम् भवति । तत्र रूपकं
समस्तम् सप्तासोपेतम्, असमस्तम् तद्विधम्, खण्डम् खण्डितम्,
अखण्डं अखण्डितम् चेति चतुर्विधम् ।

समस्तरूपकोदाहरणम्—

कीर्णान्धकारालकशालमाना

निबद्धतारास्थिमणिः कुतोपि ।

निशापिशाची व्यचरच्छाना

महात्पुलकघ्यनि फेत्क्षमतानि ॥ ६७ ॥

कीर्णेति—कीर्णाः इतस्ततः सिक्ताः अन्धकारम् एव अङ्काः
घूर्णकुक्षलाः तैः शालमाना शोभमाना निबद्धाः हारभावेन परिहिता
ताराः एव अरथीनि तान्येव मणयः यथा तादृशी, महान्ति, वल्-
कानाम् ध्वनयः एव फेत्क्षमतानि फेत्कारशब्दाः तानिदमाना धार-
यन्ती निशा एव पिशाची रासमी कुतः अपि कस्मादपि अज्ञात-
नाम्नः स्यानात् व्यचरत् विचचार ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र कृष्णत्वरूपमाधर्म्यात् अन्धकारस्य अलकैः सह, युक्-
तागोष्ठाकारत्वरूपमाधर्म्यात् ताराणां मणिभिः सह, मयङ्कृत्वरूप-
माधर्म्यात् निशायाः पिशाच्या सह, कटुत्वाद्युभयव्यक्त्यस्य
समानधर्म विशिष्टत्वात् उल्कध्वनेः फेत्कारैः सह अवेद इति
रूपकम् तच्च ममासयुक्तम् इति समस्तम् ।

असमस्तरूपकोदाहरणम् —

संसार एष कृपः सलिलानि विपत्ति जन्मदुःखानि ।

इह धर्मएव रज्जु स्त स्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥ ६८ ॥

मेमार इति—एष मेमारः कृपः अस्ति, इह मेमाररूपे विपत्ति
जन्मदुःखानि सलिलानि जग्नानि भवन्ति, धर्मः एव रज्जुः निर्मग्नान्
मुक्तिनाम् पुरुषान् गत्वात् मेमारकथा कृपात् उद्धरति रत्तति ।

लक्षण वरमन्त्रः—

अथ दूरवशात्स्वादि पापघ्न्यां मंगलस्य कृतेन, अर्चयेत्-
पापघ्नां दुःखानां भयं विना, अथ दूरवशात्स्वादि पापघ्न्यां मंगलस्य
कृतेन नर भयेद् इति रूपकम् नव वरमन्त्राभावात् अमरस्यम् ।

लक्षण वरमन्त्रः—

अधरं मुखेन नयनेन रुचिं
सुरभित्त्वं मञ्जमिव नासिकया ।
नव वर्णिनी वदन चन्द्रमसः

तरुणा रसेन युगपन्निपपुः ॥ ६९ ॥

अपरमिति—नरुणाः युवानः रसेन मृग्यनिक्षेपेन नवः वर्णिन्याः
नवीन कान्तायाः वदनचन्द्रमसः सुरचन्द्रस्य अधरम् ओष्ठम्
मुखेन, रुचिम् उद्विष नयनेन नेत्रेण आम्बुमिव कमलमम्बुधि इव
सुरभित्त्वं मौरमम् इष्ट मन्त्रोभयर्थः नासिकया युगपत् एकदेव
निपपुः पीयूषः ।

लक्षण वरमन्त्रः—

अथ आह्लादकत्वमाधर्मात् सुरस्य चन्द्रेण सह एकताम्
इति रूपकम्, मुखचन्द्रस्य 'अधरं मुखेन' 'नयनेन रुचिम्'
'सुरभित्त्वं नासिकया' इति लण्डनाभ गण्डम् ।

लक्षण वरमन्त्रः—

ज्योत्स्नया धवली कुर्वन् नुर्वी सकुल पर्वताम् ।
निशा विलास कमलमुदेति स्म निशाकरः ॥ ७० ॥

ज्योत्स्नयेति—निशायाः रात्रेः विलामाय प्रेमार्थम् कमलम्
निशाकरः चन्द्र ज्योत्स्नया चन्द्रिकया कुलपर्वतेः मन्दोद्गादिभिः
महिताम् उर्वीम् पृथ्वीम् धवली कुर्वन् नुर्वीकुर्वन् उदेति स्य ।

लक्षण समग्रव्ययः—

अथ मनोरजनत्वादि माधर्म्यात् निशाकरस्य निशाविज्ञान-
कमलेन सह अभेद इति रूपकम्, निशाकरस्य अलण्डस्यैव (मा-
स्यैव) निशाविज्ञासकमलता इति भादनात् च अलण्डम् ।

अनिशूयनालक्षणम्—

अनुपात्ता विवादीनां वस्तुनः प्रतिवस्तुना ।

यत्र प्रतीयते साम्यं प्रतिवस्तुपमा तु सा ॥ ७१ ॥

अनुपात्ताविति—यत्र इवादीनाम् इव यथावमृति मा-
घोक्तशब्दानाम् अनुपात्तौ अकथने वस्तुनः सामाजिकस्य य-
वस्तुना तादृकत्वेन वस्तुना अपामात्रिकेनेत्यर्थः सह साम्यम् सा-
इत्यु मनीषेण अवगम्येत सा प्रतिवस्तुपमा ।

उदाहरणम्—

यद्वृक्षेभ्यसावेकां यदुवंशेद्रतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

किं केवरावा दृष्टानि स्युः पुरभीषणानिभ्यवि व्यामपा-

अक्षय समग्रव्ययः—

अथ मादृश्यव्ययकानाम् इवादि शब्दानामपानेवि यदुवंश-
केवरावा, बीराणाव् दृष्टेः, अद्वयस्य पुरभिभवेन सह मा-
मनीषेण इति प्रतिवस्तुपमा ।

आन्निभ्य ए लक्षणम्—

यद्वृक्षेभ्यः कृत्राणि सज्जन्त्यभ्यान् यवस्तुनः ।

निधयो यत्र जायेत आन्निमान् ममूनो यथा ॥ ७३ ॥

यद्वृक्षेभ्यः—यत्र मन्त्रव ममूनोभ्यः कृत्राणि इति ममूनो-
यद्वृक्षेभ्यः यद्वृक्षेभ्यः ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः
ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः ममूनोभ्यः

उदाहरणम्—

हेमकमलं ति वञ्जणे णञ्जणे णीलुपलं ति पसयन्ति ।
 कुसुमं ति वृक्ष दसिप् णिवदद् भमराणं रिज्जोली ॥ ७४ ॥
 (हेमकमलमिति वदने नयने नीलोत्पलमिति प्रसृताक्षि ।
 कुसुममिति तच्च दसिं निपतति भमराणां श्रेणिः ॥)

हेमकमलमिति—हे मयनासि ! विज्ञानलोचने ! मिये ! तव
 वदने मुमे हेमकमलं मुखे नयनम् इति, नयने नेत्रे नीलोत्पलम्
 नीलमलम् इति, दसिने दास्ये कुसुमम् पुष्पम् अस्ति इति मत्वा
 इति शेषः भमराणाम् श्रेणिः पाङ्क्तिः निपतति ।

लक्षण समग्र्ययः—

अथ भमराणां सुरभिर्न विगिष्टे मुखे तादृशस्य तद्भिन्नस्य
 हेमकमलस्य निश्चयः, नीलस्य नेत्रे तादृशस्य तद्भिन्नस्य नीलकम-
 लस्य निश्चयः, श्वेततायुते दामे तादृशस्य तद्भिन्नस्य कुसुमस्य
 मतीतिः इति श्रान्तिमान् अलङ्कारः ।

आक्षेपलङ्कारोदाहरणम्—

उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधस्य जायते ।
 आचक्षते तमाक्षेपालङ्कारं विबुधा यथा ॥ ७५ ॥

उक्तिरिति—यत्र प्रतिषेधस्य निषेधस्य उक्तिः साक्षात् कथनम्
 वा प्रतीतिः अर्थद्वारा ज्ञानम् जायते विबुधाः पाण्डिताः तम् आ-
 क्षेपालङ्कारम् आचक्षते कथयन्ति ।

उदाहरणम्—

इन्द्रेण किं यदि सकर्ण नरेन्द्र सूनु
 रेरावतेन किमदो यदि तददिपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी

इन्द्रेणेति-यदि चेन्न सः कर्ण नरेन्द्रस्य

पुत्रः जयमिहदेवः अस्ति तर्हि इन्द्रेणः किम् नकि

भावः । यदि तस्य द्विपेन्द्रः श्रेष्ठः इस्ती वर्तते अने

इन्द्रहस्तिना किम् नकिमपि मयोमनामिति न।

जयमिहदेवस्य प्रतापः अस्ति तर्हि दम्भोलिना

न कोप्यर्थः इत्यर्थः । यदि सा तस्य पुरी

स्वर्गः अपि मुधा मयोजनशून्यः ।

तद्वक्षण समस्यय-
अत्र इन्द्रेणैव दम्भोलिनास्वर्गाणां ।

पालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्

यस्यास्ति नरक फोड निवासं

सोऽस्तु हिमानृतस्तेष्वतत्परः

यस्येति-यस्य गुरुगणस्य मरकस्य

शक्तिरूपं वदन्तुगणम् अस्ति, गः जनः

नृतस्तेष्वतत्परः हिमादिपृथ्वी ।

अत्र नरक

इति निः

दृष्टुम्

ने न

(इच्छन्ति ये न कीर्तिं कुर्वन्ति करुणां क्षणमापि ये नैव ।
ते धनयक्षादिव नराददन्ति धनं मरण समयेपि ॥)

इच्छन्तीति—ये पुरुषाः कीर्तिं च दशः न इच्छन्ति, ये च
रक्षणाय दद्याम क्षणाय चापि न कुर्वन्ति, धनयक्षाः इव धनरक्षण
नियुक्तदेशयोनि विदोषाः इव ते पुरुषाः क्षणमप्येव स्मृत्युक्तानिपि
धनं ददन्ति किम् !

मरण समयेपि—

अथ कीर्तिकाममाशुन्यः करुणापराधुनः पुरुषैः धनं न
क्षणे हि निवेद्य धनोक्तः आक्षेपाम्भारः ।

मरणसमयेपि—

इदमेतदिदं चेति साम्यादयुद्धिर्हि संशयः ।
हेतुभिर्निश्चयः सोपि निश्चयान्नः स्मृतोयथा ॥७९॥

इदमिति—इदम एव इदं वा इति बुद्धिः एतत्कार म-
न्देहाश्चन्द्रितं मनस्य मंदयः । सोपि मंदयः हेतुभिः कारणैः
निश्चयः निश्चये परिणमन् निश्चयान्नः स्मृतः कथितः ।

उदाहरणम्—

किं केशपाशः प्रतिपक्षलभ्याः

किं वा प्रनापानलधूम एव ।

दृष्ट्वा भवत्पाणिगतं कृपाण—

मेवं कवीनां मतयः स्फुरन्ति ॥ ८० ॥

किमिति—हे नृपते ! इति अपाहार्यम् भवतः पाणिगतम्
इत्येतत् कृपाणम् खट्वम् दृष्ट्वा कवीनाम् मतयः प्रतिभाः एवम्
वक्ष्यमाणरीत्या स्फुरन्ति बिलम्बित—किम् एव प्रतिपक्षस्व वाधु

दम्भोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥७६॥

इन्द्रेणेति—यदि चेत् सः कर्णं नरेन्द्रस्य तदारूपनृपस्य मृतुः
पुत्रः जयसिंहदेवः आस्ति तर्हि इन्द्रेणः किम् नकिमपि फलमिति
भावः । यदि तस्य द्विपेन्द्रः श्रेष्ठः हस्ती वर्तते अते ! तदा ऐरावतेन
इन्द्रहस्तिना किम् नकिमपि मयोजनमिति भावः । यदि तस्य
जयसिंहदेवस्य प्रतापः अस्ति तर्हि दम्भोलिना वज्रेण अपि अन्नम्
न कोप्यर्थः इत्यर्थः । यदि सा तस्य पुरी नगरी वर्तते सदा अयम्
स्वर्गः अपि मुधा मयोजनशून्यः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र इन्द्वैरावत दम्भोलिसर्गाणां निषेधस्य कथनान् आसे-
पाशङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

यस्यास्ति नरक कोड निवासे रसिकं मनः ।

सोऽस्तु हिमानृतस्तेष्वतत्परः सुतरां जनः ॥७७॥

यस्येति—यस्य पुरुषस्य नरकस्य कोडे भङ्गे निवासः तस्मिन्
रसिकस्य वद्वानुशास्य अस्ति, सः जनः पुनराय निरन्तरम् हिमा
नृतस्तेष्वतत्परः हिमादिध्यायानवशोऽर्थेषु नृणां अस्तु ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र नरकनिवासमनिच्छता पुष्पेण हिमादिकं न कर्मस्य
इति निषेधस्य प्रतीतिः आद्येन इति आशेषः ।

उदाहरणान्तरम्—

दृष्ट्वन्निजं किञ्चिद् कृगन्ति कर्मणं गणं पि जे नेत्य ।

ते वनजस्य च जग दिन्नि धर्मं मय्य ममपि ॥७८॥

(इच्छन्ति ये न कीर्तिं कुर्वन्ति करुणां क्षणमपि ये नैव ।
ते धनयक्षा इव नराददति धनं मरण समयेपि ॥)

इच्छन्तीति—ये पुरुषाः कीर्तिम् यशः न इच्छन्ति, ये च
कृतणाम् दयाम् क्षणम् अपि न कुर्वन्ति, धनयक्षाः इव धनरक्षण
निपुक्तदेवयोनौ विशेषाः इव ते पुरुषाः मरणममयेपि पृथुकालेपि
धनम् ददति किम् ?

नक्षण समन्वयः—

अथ कीर्तिकामनाभून्मयः करुणापराध्मृतः पुरुषः धने न
दीपते इति निषेधस्य मतोक्तः आक्षेपान्तराद्भारः ।

मिश्रयादेकारलक्षणम्—

इदमेतदिदं वोति साम्यादबुद्धिर्हि संशयः ।
हेतुभिर्निश्चयः सोऽपि निश्चयान्तः स्मृतोऽयथा ॥७९॥

इदमिति—इदम् एतत् इदम् वा इति बुद्धिः एतत्प्रकार म-
न्दोदात्तान्दितं ज्ञानम् संशयः । मांवि संशयः हेतुभिः कारणैः
निश्चयः निश्चये परिणमन् निश्चयान्तः स्मृतः कथितः ।

उदाहरणम्—

किं केशपाशः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः

किं वा प्रतापानलधूम एषः ।

दृष्ट्वा भवत्पाणिगतं कृपाण—

मेवं कश्चीनां मतयः स्फुरन्ति ॥ ८० ॥

किमिति—हे मृपते ! इति अप्रवाहार्थम् ध्वजः पाणिगतम्
दहनगतम् कृपाणम् एतद्वत् दृष्ट्वा कश्चीनाम् मतयः प्रतिभाः एवम्
वहमानरीत्या स्फुरन्ति विलम्बिते—किम् एषः प्रतिपक्षस्व द्यु

नृपतेः लक्ष्म्याः राज्यश्रियः केशपाशः धम्मिल्लः किं वा एष प्रता-
पानलस्य प्रतापमिः धूमः वर्तते इति शेषः ।

लक्षण समन्वय —

अत्र खड्गे 'किमयं शत्रुश्रियः धम्मिल्लः आहोम्वित् नृपप्रता-
पप्रेःधूमः इति सन्देहास्कन्दिता बुद्धिः सप्रायते इति संशयालङ्कारः
निश्चयान्त संशयमुदाहरति—

इन्द्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्षणां
लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ।
आः स्यन्दन ध्वजधृतोद्धर ताम्रचूडः
श्रीकर्णदेवनृपसूनुस्य रणाग्रे ॥ ८१ ॥

इन्द्र इति—यदि एषः पुरोवर्ती पुरुषः सः प्रसिद्धः इन्द्रः देव-
राजः अस्ति तर्हि अक्ष्णाम् नेत्राणाम् सहस्रम् किं न कथं न
वर्तते । यदि एषः लक्ष्मीपतिः विष्णुः वर्तते तर्हि अमौ चतुर्भुजः
कथं न वर्तते । आः ज्ञातम् अयं रणाग्रे युद्धस्य पुरोभागे स्यन्दन-
ध्वजे रथपताकायाम् धृतः न्यस्तः उद्धरः उत्कटः ताम्रचूडः कुक्कुटः
येन तादृश श्रीकर्णदेवनृपसूनुः जयसिंहदेवः वर्तते ।

लक्षण समन्वय.—

अत्र राज्ञि ' इन्द्रोऽयम् विष्णुर्वा ' इति संशयः सहस्रनेत्रा-
भाव, चतुर्भुजाभाव, कुक्कुटाङ्कितरथपताकारूपः हेतुभिः ' अयं
कर्णदेवसूनुः ' इत्याकारके निश्चये परिणमति इति निश्चयान्तः
संशयः ।

दृष्टान्तलक्षणम्—

अन्वयख्यापनं यत्र क्रियया स्वतदन्ययोः ।
तं दृष्टान्तमिति प्राङ्गुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ ८१ ॥

अन्वयमिति—यत्र क्रियया क्रियाद्वारा स्वस्य भासद्विकस्य
तदन्यस्य अपाभाद्विकस्य च वस्तुनः अन्वयस्य समानगुणतारूप-
सम्बन्धस्य सादृश्यस्य वा स्थापनम् प्रत्ययः भवेत् तम् अलङ्कारम्
विशामः पाण्डिताः दृष्टान्तम् इति प्राहुः कथयन्ति ।

उदाहरणम्—

पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मूला गुणिनः ।
इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ८३

पतितानामिति—निर्मूलाः अन्ताः दृष्टान्तः करणाश्च गुणिनः
गुणिनः गुणवन्तः पुरपाः मूलयुक्ताश्च मणयः इति भाषः पति-
तानाम् पापयुक्तानाम् अधः पतितानाम् च संसर्गम् मंगतिम्
दूरेण दूरत एव त्यजन्ति इति कथयन् हारः जरतीनाम् मृदना-
रीणाम् कुचयुगलम् स्तनद्वयम् परिहरति स्पष्टति ।

लक्षणं समर्थयः—

अत्र पतितपरिहरणस्य क्रियया प्रस्तुतस्य हारस्य अप्रस्तुतः
गुणिभिः सह निर्मूलत्व, गुणवत्त्वस्य सादृश्यं प्रतीयते इति
दृष्टान्तालङ्कारः ।

व्यतिरेकस्य लक्षणम्—

केनचिद्यत्र धर्मेण द्वयोः संसिद्ध साम्ययोः ।
भवत्यकतराधिक्यं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ ८४ ॥

केनचिदिति—यत्र भोगिदम् शास्त्रे भोगिदम् साम्यम् मुख्यता
ययोः तथा भूतयोः द्वयोः उपमानोपमेययोः केनचिद् धर्मेण
गुणेन एकतरस्य उपमेयस्य उपमानस्य वा आधिक्यम् भवेत् सः
व्यतिरेकः कथ्यते ।

तदुदाहरणम्—

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाजयमिह देव-

पृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च समान भावः ।

किं त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय

सद्यो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः ॥८५॥

अस्तिवात-जयमिहदेव पृथ्वीपतेः तदाग्यस्य नृपस्य मृग-
पतेः मिहस्य च पौरुषगुणात् पराक्रमरूपगाधर्म्यात् समानभावः
तुल्यत्वम् अस्तु अस्तु भवतु भवतु । किन्तु एकतः एकस्मात्
जयमिहदेवात् इत्यर्थः विभ्यतः इति शेषः प्रतिमयः शत्रुनिर्निकाः
समरम् युद्धम् विहाय त्यक्त्वा अन्यम् मिहम् अशङ्कमानाः अग-
णयन्तः सद्यः भाटिति वनम् विशन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पतित्वरूपसाधर्म्यात् सिद्धतुल्यताकपोः मिह जयमिह-
देवयोः एकतरस्य जयमिहदेवस्य भीतिजनकत्वरूपेण धर्मेण
आधिक्यात् व्यतिरेकालङ्कारः ।

अपहृतिलक्षणम्—

नैतदेतदिदं ह्येत दित्यपन्हवपूर्वकम् ।

उच्यते यत्र सादृश्यादपन्हुतिरियं यथा ॥ ८६ ॥

नैति-यत्र सादृश्यात् साधर्म्यात् एतत् एतत् न, किन्तु
इवम् एतत् अस्ति इति अपह्ववपूर्वकम् मयम् प्रतिषेधपूर्वकम् उच्यते
कथ्यते इयम् अपह्वति=कथ्यते यथा—

उदाहरणम्—

नैतन्निशायां सित सूच्य भेद्य-

गन्धीकृता लोकनमन्धकारम् ।

निशागमप्रभियत पञ्चबाण-

सेना समुत्थापित ण्प रेणुः ॥ ८७ ॥

नेति-निशागम शर्पा गिता गीहणा या मृषी मया भवेत्तम
अतिगहिनेषां धनुषधनस्य अन्धीकृतम् आम्लोक्तम् दृष्टिः येन
तयोक्तम् एतत् अन्धकारं न वर्त्तते । तर्हि किमेतत् इत्याह एव
मोक्षार्थं बाहुविशेष निशागमे शक्तिः पञ्चबाण पस्थिता युद्धार्थम्
एतन्मया या एव शरणस्य कामदेवस्य सेना तथा समुत्थापितः
होमोः रेणुः शत्रुः वर्त्तते इति शेषः ।

लक्षणं नमः ।

१-अत्र अन्धकारस्य अवस्थापान् (अपद्रवान्) रेणोश्च स्थाप-
नाश्च अपद्रवाः ।

तुल्ययोगिता लक्षणम्—

उपमेयं समीकर्तुमुपमानेन योज्यते ।

तुल्यक काल क्रियया यत्र सा तुल्ययोगिता ॥ ८८ ॥

उपमेयमिति-यत्र उपमेयम् उपमानेन सह समीकर्तुम् तुल्य-
माना या एककाला तुल्यकालवती क्रिया तथा उपमेयम्
उपमानेन सह योज्यते सा तुल्ययोगिता ।

तदुदाहरणम्—

तमसा तुल्यमानानां लोकेस्मिन् साधुवर्त्मनाम् ।

प्रकाशनाय प्रभुता भानोस्तव च दृश्यते ॥ ८९ ॥

तममेति-हे तृपते ! अस्मिन् लोके जगति तमसा अन्धकार-
रेण अज्ञानेन च तुल्यमानानाम् अदर्शनम् गच्छताम् तदुदाहरणम् ।

नानाम् च साधुवर्त्मनाम् शोभनमार्गाणाम् शोभनाचाराणाम् च
प्रकाशनाय प्रकटनाय संस्करणाय च भानोः सूर्यस्य तत्र च
प्रभुता सामर्थ्यम् दृश्यते ।

लक्षणसमाख्य—

अत्र साम्यप्रदर्शनाय वर्तमान कालया 'दृश्यते' इत्येक
क्रियया उपमेयस्य राज्ञः उपमानेन सूर्येण सह योगात् तुल्य-
योगिता ।

उत्प्रेक्षा लक्षणम्—

कल्पना काचिदौचित्याद्यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा ।
द्योतितेवादिभिः शब्दै रूप्तेषां सा स्मृता यथा ॥९०॥

कल्पनेति—यत्र सतः वर्तमानस्य अर्थस्य वस्तुनः औचित्यात्
योग्यत्वात् इत्यादिभिः इव नमृतिभिः अत्र आदि शब्देन " मन्वे
शब्दे धुरं मायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षा व्यञ्जकाः दृष्टा इव
शब्दोपि तारकाः ॥ " इति एतत्प्रयोगाः 'मन्वे' प्रभृतयः दृश्यन्ते ।
शब्दैः द्योतिता प्रकृतिना काचित् अन्यथा भिन्नमकारा कल्पना
प्रकटना भवेत् सा उत्प्रेक्षा स्मृता कथिता ।

उदाहरणम्—

नभस्तले किञ्चिदिव प्रतिष्ठा—

श्चकाशिरं चन्द्र रुचि प्रोदा ।

जगद् गिलित्वा हमतः प्रमोदाद्

दन्ता इव ध्वान्त निशाचरस्य ॥ ९१ ॥

नभस्तले इति—नभस्तले आकाशे किञ्चिद् इव अस्यमावयेव
प्रतिष्ठाः उदिताः चन्द्रस्य रुचिप्रोदाः दृष्टानाङ्गुणाः जगद् गि-
लित्वा निमीर्य प्रमोदाद् दर्शयिष्यन् इमतः दानं कुर्वन् ध्वान्त
निशाचरस्य अन्धकाररूपस्य वःशरस्य दन्ता इव अङ्गादिरे रेभिरे

श्लोकात् समन्वयः—

अत्र गतः अर्थस्य चन्द्रस्य दग्धरूपेण कल्पना गा च '१९'
इत्येव योगेना इति ज्ञेयताकङ्कारः ।

अर्थान्तरन्यासमन्वयः—

वक्तोसिद्धयर्थमन्यार्थन्यासो न्यासिपुरः सरः ।

कस्यतेऽर्थान्तरन्यासः स्थिष्ठो स्थिष्ठश्च स द्विधा ॥९२॥

वक्तोऽन-वक्तस्य अर्थस्य निदृश्यर्थं पुन्यर्थं न्यासिपुरस्सरः
पुन्यपुनः अर्थार्थन्यासः द्वितीयार्थकथनम् अर्थान्तरन्यासः
कस्यते । गतः अर्थान्तरन्यासः स्थिष्ठः श्लेषपुनः अस्थिष्ठः श्लेष-
रहितश्च इति द्विधा ।

उदाहरणम्—

शोणत्व मक्षणामसितान्जभासां

गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः ।

वमूय पानान्मधुनो बधूना-

मचिन्तनीयो हि सुरानुभावः ॥ ९३ ॥

शोणत्वमिति-धर्पणाम् स्त्रीणां मधुनः मेयस्य पानोक्त
अपिवाक्यमामाम् नीलकण्ठधुतीनाम् अहंशाम् नेत्राणां च शोण-
त्वम् रक्तत्वम् तथा गिरां बाधाम् प्रचारः प्रयुक्तिः अपरप्रकारः
मिश्रः आभीष्टः । हि निश्चयेन सुराणां मेयस्य सुराणां देवोनां
च अनुपमाः मयावः अचिन्तनीयः विचारशक्तिं बाधयन् अक्षी-
कितः इति भावः वर्तने इति शेषः ।

सहाय्य समन्वयः—

अत्र मयपानमन्वय, नेत्ररक्तत्व, स्वरभेद रूपस्य पूर्वोक्तस्य
अर्थस्य परिपोषार्थम् "अचिन्तनीयो हि सुरानुभावः" इत्याभ्या-

यस्य कथनात् अयान्तरन्यासः—मुरा १. पदस्य मन्त्रदेवताकार्यं.
द्वितीयस्य वीचकेत्वात् धर्माश्चिह्नः । अन्तरन्यासः ॥ ८४ ॥

अश्लिष्टार्थान्तरन्यासोदाहरणम्—

शुण्डादण्डः कम्पिताः कुञ्जराणां

पुष्पोत्सर्गो पादपाश्चात् चक्रुः ।

॥ ८४ ॥ स्तब्धः आकारः किं प्रयच्छन्ति किञ्चित्

कान्ता यावन्नाद्धते वा तद्वत् ॥ ९४ ॥

शुण्डादण्डेति—पादपाः उक्ताः कुञ्जराणाम् हस्तिनाम्

शुण्डादण्डः कम्पिताः मन्त्रः पुष्पाणाम् उत्सर्गम् दानम् इति भावः

चारु मनोहरं यथा तथा चक्रुः । स्तब्धः चेष्टाशून्यः आकारः येषाम्

ते जडाः इत्यर्थः यावत् उद्धतेः पृष्टः न कान्ताः न अभिभूताः

तावत् किञ्चित् किमपि वस्तु प्रयच्छन्ति ददन्ति किम् ? न

किञ्चिदपि हानि भावः ।

लक्षण समन्वयः—

भूतः—उक्ताः हस्तिभिः कम्पिताः एव पुष्पाणि ददुः

इति पूर्वोक्तार्थः अर्घद्रव्याचरूपदरहितेन उत्तरार्द्धेन समन्वये इति

अश्लिष्टार्थान्तरन्यासः ।

समासोक्तिलक्षणम्—

उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्षमम् ।

सर्वम् सा समासोक्तिरन्योक्तिर्वाभिधीयते ॥ ९५ ॥

उच्यते इति—यत्र वक्तुमिष्टस्य अभिलषितस्य

अन्यवस्तुनः इत्यर्थः प्रतीतिजनने परस्परोत्पादने तदस्य समर्थम्

सर्वम् तुल्यपर्याये अन्यत्र वस्तु उच्यते सा समासोक्तिः अन्यो-

क्तिः वा उच्यते ।

उदाहरणम्—

मधुकर ! मा कुरुभोक्

विचर कीदृशस्य कम्पेण

धन तु हि न पानदांलिना

कथं नु सा मालती मिलान् ॥ ९६ ॥

मधुकरेति—हे मधुकर ! भ्रमर ! शीकष मा कुरु । कीदृश-
स्य कीदृशस्य कम्पेण इत्यादि । धन तु हि न पानदांलिना
मिरिहसिमस्य पातेन पश्येन दास्या नष्टा सा स्वयां भवभूना
मादती कथम येन मद्राण्य विधात नु विनक्त ।

लक्षण समस्य—

अथ 'हे माधव ! त्वं पाणवज्रया कान्तिनहता भवत्यस्य शोकं
दृष्टीशय भवपरीभिः स्वयमेव विनाश कुरु' इत्यादि । कस्य वि-
सिक्तस्य अन्वर्थस्य धनं स्वयमेव अन्वयमात्रस्यादि भिन्नवस्तुनः
निवृत्तनाश समवायोक्तिः ।

विभावनालक्षणम्

विना कारणमद्रावं यत्र कार्यस्य दर्शनम् ।

नैसर्गिक गुणात्कर्षभावनात् सा विभावना ॥ ९७ ॥

॥ विनिति—यत्र कारणमद्रावं विना हेतु विनेष नैसर्गिकगुणो-
त्कर्षस्य स्वाभाविक गुणादिकस्य भावनात् उपपत्तेः कार्यस्य दर्श-
नम् भवति सा विभावना उच्यते ।

उदाहरणम्—

अनध्ययनं विद्वांसो निर्द्वेष परमेश्वराः ।

अनलङ्कार सुभगाः पान्तु युष्मान् जिनेश्वराः ॥ ९८ ॥

अनध्ययनेति—नास्ति अध्ययनं येषाम् तादृशाः अनध्यय-
विद्याः इत्यर्थः अथापि विद्वानः पण्डिताः, निर्द्वन्वाः घनगुण्यः
अथच परमेश्वराः ऐश्वर्यवन्तः, अनलङ्काराः आभरणगदिताः तथापि
सुमगाः शोभनदर्शनाः जिनेश्वराः बोद्धव्यमवयवः सुप्ता
पान्ति रसन्तु ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र स्वाभाविका लौकिकगुणशालिषु जिनेश्वरेषु पाण्डित्य-
हेतोः अध्ययनस्य, ऐश्वर्यहेतोः द्रव्यविशिष्टत्वस्य, शोभनदर्शनत्व-
हेतोः सालङ्कारत्वस्य अभावेषु पाण्डित्य, ऐश्वर्य, सुमगत्वरूपाणां
कार्याणाम् सद्भावात् विभावना ।

दीपकाढकुरादाहरणम्—

आदिमध्यान्त वर्त्येक पदार्थेनार्थ संगतिः ।

वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ॥९९॥

आदीति—यत्र आदिवर्तिना मध्यवर्तिना अन्तवर्तिना एकप-
दार्थेन क्रियारूपेण सह वाक्यस्य संगतिः जायेत तत्र दीपकम्
उच्यते ।

तदुदाहरणम्—

जगुस्तव दिवि स्वामिन् गन्धर्वाः पावनं यशः ।

किन्नराश्च कुलादीणां कन्दरेषु मुहुर्मुदा ॥ १०० ॥

जगुरिति—हे स्वामिन् ! गन्धर्वाः दिवि आकाशे किन्नराः
देवयोनिविशेषा कुलादीणां कुलपर्वणाम् कन्दरेषु मुहुरमुदा तव पावनं
यशः मुदा हर्षेण मुहुः बारम्बारम् जगुः कीर्तयामासुः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पद्यादिस्थेन 'जगुः' इति क्रियारूपेण एकपदार्थेन

'मन्त्राः तस्य यथाः जगुः' 'विष्णुस्य तस्य यथाः जगुः' इत्येव
 योऽसौ वायवोऽंगारोऽग्नि इति दीपकम् ।

विराजन्त्यान्तरम्—

विराजन्ते तमिभ्राणि योतन्ते दिवितारकाः ।

विभ्रान्ति कुमुदश्रेण्यः शोभन्ते निशिदीपिकाः ॥ १०१ ॥

विराजन्तीनि—निशि रात्रौ तमिभ्राणि जगामि विराजन्ते
 विभ्रमन्ते । दिवि आकाशे तारकाः जगामि यं जगमे प्रका-
 शन्ते । कुमुदश्रेण्यः श्वेतकवल्लभमृगाः विभ्रान्ति, दीपिकाः च
 शोभन्ते ।

लक्षणं तमिभ्रम्—

अथ पद्यपद्यस्येन 'निशि' इत्येकं पदार्थेन 'विराजन्ति तमि-
 भ्राणि' इत्यादि चतुर्धाकवे महाशब्दित्वेन चतुर्णामेव वाक्या-
 नामर्थस्य संगतिः स्याति इति दीपकम् ।

अतिशया लङ्कारलक्षणम्

वस्तुनोवक्तुमुत्कर्षम् संभाव्यं यदुच्यते ।

वदन्त्याति शयारूपं तमलङ्कारं बुधायथा ॥ १०२ ॥

वस्तुन इति—वस्तुनः अर्थस्य उत्कर्षं प्रकृत्याप्य वक्तुम् यत्र
 अत्यन्ताप्यम् अत्यन्तना शूर्यम् उच्यते, बुधाः तस्य अतिशया-
 ल्यम् अतिशयनामकम् अलङ्कारम् वदन्ति । यथाः—

विराजन्त्यान्तरम्—

त्वछारितारितरुणीश्वासितानिलेन

संमूर्छितोर्मिषु महोदाधिषु सितीश ! ।

अन्तर्लुठ्ठिगारि परस्पर शृङ्गसंग-

घोरारविर्गुररिपोरपयाति निद्रा ॥ १०४ ॥

त्वदिनि-हे सिनीश ! पृथिवीपते ! त्वया दासिनानाम् मुद्रे
 हतानाम् अगीणाम् याः तरुण्यः स्त्रियः तामाम् श्वमिनानिरेन
 श्वामवायुना ममूर्छिताः मष्टेद्राः ऊर्षयः तरङ्गाः येषाम् तेषु
 मष्टोदधि मष्टासमुद्रेषु अन्तः जलाम्पेन्तो लुठन्तः इतस्ततः स्वे-
 लस्तः ये गिरयः पर्वणाः तेषाम् यः पार्ष्ण्यम् अन्वोन्यम् शृङ्गा-
 सङ्गाः शिखरम् मङ्गहतम् तस्य ये घोरारवाः भयङ्करध्वनयः तैः
 मुरिरिपोः विष्णोः निद्रा अरयाति दृग्भिरिति ॥

लक्षण समन्वयः—

अत्र राजपताप रूपस्य वस्तुनः उत्कर्ष प्रतिपादयितुं
 “ त्वन्नाशित क्षत्रुस्त्रीणां निःश्वसैः समुद्रकल्लेल्पः उद्यच्छन्ति,
 गिरीणां च मियः शृङ्गनहटतं भवति, शृङ्गः मङ्गहनोत्पादित
 भीषण शब्दैश्च समुद्रे क्षयानस्य विष्णोः निद्राभङ्गो भवति”
 इत्याकारकस्य नितराम मम्भाविनोर्ध्वस्य वर्णनात् अतिशयोक्त्य-
 लङ्कारः ।

‘यदि’ शब्दयोगे भतिशयमुदाहरति—

एक दण्डानि सप्तस्युर्पदिच्छत्राणि पर्वते ॥
 तदापमीयते पार्श्व मूर्ध्नि सप्तफणः फणी ॥ १०४ ॥

एकंति-यदि पर्वते एकदण्डानि एकदण्डयुक्तानि सप्तछत्राणि
 स्युः सवेयुः तदा पार्श्व मूर्ध्नि पार्श्वनाथशिरसि सप्तफणाः यत्स्य
 तादृशः फणी सर्पः उपमीयेत सोपममानः स्यात् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पार्श्वनाथशिरस्य सर्पं शृङ्गस्य वस्तुनोः उत्कर्षमूढनाप
 एकदण्डविशिष्टं सप्तछत्रयुतं पर्वतकूपस्य अप्रमादं वस्तुनः
 वर्णनात् भतिशयालङ्कारः ।

हेतुमद्भावात्तद्वयम्—

पञ्चोत्पादयतः किञ्चिदर्थं कर्तुः प्रकाशयत ।
तद्योग्यता युक्तः समी हेतुरुक्तो बुधैर्यथा ॥ १०५ ॥

पञ्चोत्पादयतः किञ्चिदर्थं कर्तुः प्रकाशयतः मन्त्राद-
यतः कर्तुः तस्य अर्थस्य यः मन्त्राद्याः साधनशक्तेः युक्तिः कारणम्
प्रकाशयतः अपी पुनः पाण्डुरेः हेतुः उक्तः । अस्मात् कारणात्
अर्थं प्रकृत्य एतत् कार्यम् कर्तुं यत्नोनीति यत्र उच्यते न हेतु
नामान्द्वारा । यथा—

उदाहरणम्—

सुखेणसम उन्मत्तो तता विरहेण कुण्ड पाहस्स ।
कण्ठमन्तर्योलिर मधुस्वरं बालिआ गीअम् ॥ १०६ ॥
पौवनं समयोन्मत्ता तता विरहेण करोति नाथस्य ।
कण्ठाभ्यन्तर्योलितमधुरस्वरं बालिका गीतम् ॥)

यौवनेति—यौवनं समयेन यौवनीद्वयेन उन्मत्ता नाथस्य
विदितं विद्योगेन तता दुःखिता बालिका नृपता वधूः कम्पा-
न्तरे एव योलितः प्रकाशितः लज्जया वीरः न प्रकाशितः इति
माहाः मधुरः मनोहरः स्वरः यत्र तत्र यथा भवति तथा गीतं
करोति ॥

लक्षणं लक्षणम्—

अत्र गीतकथनमप्युत्पादयता बालिकाया यौवनजयोन्म-
त्ताकथनस्य त्रिषु विद्योगेन व्यय कथस्य च गीतोत्पादनं योऽप्युत्पा-
दयतः प्रकाशयतः हेतुरुक्तः ।

उदाहरणम्—

इससोअरोमिअङ्कोक अन्तमासाइ आगओ पवणो ।

जाइपलासोसिहरीपहिएमारन्ति ते दाक्षिणम् ॥७॥
 (विससोदरो मृगाङ्गः कृतान्त दिशात आगतः पवनः ।
 जातपलाशः शिखरी पथिकान् मारयन्त्येत इदानीम् ॥)

विपेति-विषस्य सोदरः एकमानृकः भ्राता द्वयोरपि एक
 समुद्र संभूतत्वात् इत्याशयः मृगाङ्गः चन्द्रः, कृतान्तस्य पदस्य
 दिशातः दक्षिणदिशः आगतः पवनः वायुः जातानि वृत्तमानि
 पलाशानि पत्राणि यस्य तादृशः शिखरी वृक्षः अ एने, प्रयः इदा-
 नीम् वमन्तमप्ये पथिकान् मारयन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

विषोऽपि पाणहरं वस्तु, अतः तदृच्चातुः चन्द्रस्य भ्राता पाणहरत्वं,
 कृतान्तस्य घातकत्वम् जगति समिद्धमेवेति तादृशातः समानस्य
 वायोरपि तथात्वम् युक्तियुक्तमेव, एवं 'जातपलाशः' इति विशेष-
 णस्य 'जाता पत्रस्य सोमस्य आशा यस्य' इति अर्थकरणेन शिष्य-
 रिणोपि मारकस्य मुचिरमेवेति विषसोदरादीनि त्रीणि विशेष-
 णानि क्रमेण मृगाङ्ग पवन शिखरिणा संयुक्त माणयोगवतां मरु-
 तवर्गीनि हेतुवद्भासः ।

पयोपानि लक्षणम्—

अतत्परतया यत्र जल्पमानेन वस्तुना ।

विवक्षितं प्रतीयेत पयोपानिगम्यं यथा ॥ १०८ ॥

अतत्परतया-यत्र अतत्परतया तदर्थोऽन्विधावकतया प्र-
 कल्पमानेन वस्तुना विवक्षितं वस्तुमिष्टम् वायु प्रतीयेत
 मृत्पदेन इत्येव वक्तव्यमिति । यतः—

उदाहरणम्—

त्वमेवैवाह निवदस्य महाहवेतु

देवः प्रभो ! रिपुपुरन्ध्रजनस्य चासीत् ।

एकः खुर बहुलरेणुततिं चकार

तां संजहारः पुनरश्रुजलेर्पदेन्यः ॥ १०९ ॥

निदिदि-दे प्रभो ! परास्त्रेषु घोरपुद्गेषु तत्र सैन्यस्य तत्र
मेतायाः ये राक्षः द्योतकाः तेषाम् निरस्य समूहस्य रिपुपुर-
न्ध्रजनस्य शत्रुस्त्रीजनस्य च देवः शत्रुबाधः आसीत् । यत्र य-
स्यात् कारणात् एकः द्योतकसमूहः खुरैः बहुलाय अनन्त्याय रेणु-
ततिय धोकेदिगरम् चकार । अन्यः शत्रुस्त्रीजनः पुनः ताम् रेणु
मन्त्रादि अश्रुमन्त्रैः पतिपरणमन्यघोकाश्रुभिरित्यर्पः संजहार
एतम् चकार ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र “राक्षसनाशममुदापोद्भूतं रजः घृतघुश्रिघोकाश्रुमन्त्रैः
निराकृतम्” इत्यादिपदेन वस्तुना विरसितार्थेन कथयतां ‘राक्षा-
घराः दधराः’ इत्याकारकं वक्तुमिष्टं वस्तु मनीषते इति पर्यायोक्तिः

समाहित लक्षणम्—

कारणान्तर सम्पत्तिर्देवादारम्भ एव हि ।

यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ ११० ॥

कारणमिति—यत्र कार्यस्य आरम्भे एव देवात् कारणान्तरस्य
अन्य कारणस्य मन्त्राणि समुत्पत्तिः जायेत तत्र समाहितम् जायेत
तदुदाहरणम्—

मनस्विनी बलभवेश्म गन्तुम्

उत्कण्ठिता यावदभूत् निशायाम् ।

तावत् नयाम्भोधरपीरनाद-

प्रबोधितः बोधशिखीशुरूज ॥ १११ ॥

मनस्विनीति-मनस्विनीमानवती स्त्रीनिशाया रात्री या
 वल्लभस्य कान्तस्य वेश्म सदनम् गन्तुम् उत्कृष्टम् उन्मः
 अधुना, तावत् नवाम्बोधस्य नवीनमेघस्य धीरनादेन गम्भीर
 निना प्रबोधित नाशितनिद्रः मीषशिली सवनस्थितः यत्
 गुरुम् कूजितं चकार ।

लक्षण समन्वयः—

अथ वल्लभवेश्मगमनस्य उत्कृष्टाकृते एकस्मिन् कारणे मया
 कान्तप्रेमगमनारम्भ एव अकम्पान् यत्पूर कूजित रूपस्य कारण
 न्तरस्य समुत्पत्तेः मयाहेनालङ्कारः ।

परिपूर्णलक्षणम्—

परिवर्तनमर्थेन सदृशामदृशेन वा
 जायेताऽर्थस्य यत्रामो परिश्रुतिर्यथा मता ॥ ११२ ॥

परिवर्तनापत्ति-यत्र परिश्रुति नृपतन भवदृशेन अनुवर्तनेन ।
 अर्थेन सदृशमर्थेन परिश्रुतिनय जायेत अथो परिश्रुतिः मया कवि
 यथा—

इदमर्थम्—

अन्तर्गते व्यालकणामणीनां
 प्रमामिदृशमित नृप मर्तः ।
 मृदालप्रदीपानि मृदाणि मुक्ताः
 मुद्रासु शेते लदगानि वरगः ॥

अन्तर्गते ते-इ वरं स्थापित । मर्तः मर्तः

११३

मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः
 मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः
 मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः
 मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः मृदाः

संज्ञासमन्वयः—

अत्र कृपापण्यः प्रदीपाः महशाः प्रदीपवत्ताशितानां दृष्टा-
गो कृपापण्यं प्रदीपशायिः गुरावेः सह परिवर्तनेन परिहृति-
रुद्भाः ।

अमरदोषेनाप्येव परिहृतिमुदाहरति—

दत्त्वा प्रहारं रिपुपार्थिवानां

जग्राह यः संयति जीवितव्यम् ।

शृंगारभंगान्च तदंगनानां—

मादाय दुःस्त्वानि ददौ सदैव ॥ ११४ ॥

हरेतेन—य नृपः संयति युद्धे प्रहारं दत्त्वा रिपुपार्थिवानाम्
शत्रुनृपानाम् जीवितव्यम् माणान् जहार इत्यन्तं तदङ्गनानाम्
तत्पत्नीनाम् शृङ्गारभङ्गान् शृङ्गाररचनां च मादाय दृष्ट्वा दुःस्त्वानि
ददौ ।

अत्रुण समन्वयः—

अत्र महास्य अमरदोषेन जीवितेन सह दुःस्त्वस्य च अमरदोषा
शृङ्गारभङ्गस्य सह परिवर्तनात् परिहृतिरुद्भाः ।

असंख्यं संज्ञयति—

पयोक्तानां पदार्थानामर्थाः सम्बन्धिन्ः पुनः ।

क्रमेण तेन वक्ष्यन्ते तद्यथा संख्यमुच्यते ॥ ११५ ॥

पत्रेते—यद्य उक्तानाम् प्रतीकादिनाम पदार्थानाम् सम्ब-
न्धिन्ः अर्थाः पुनः तेन क्रमेण वक्ष्यन्ते रक्ष्यन्ते तत्र यथा संख्यम्
उच्यते ।

उदाहरणम्—

मृदु भुजलतिकाम्यां शौणिमानं दधत्या

चरणकमलभासा चारुणा चाननेन ।

विसाकिसलय पद्मान्यात लक्ष्मीणिमन्ये

विरहविपदि वैरातन्वते तापभंगे ॥ ११६ ॥

यदिति—यद् भुजगतिकाभ्याम कोमलबाहुवल्लीभ्याम, शो-
णिमातप रक्तताप दृष्ट्या विभ्रतया चरणकमलयोः पादपद्मयोः
भासा कान्त्या, चारुणामनोहरेण भाननेन मूलेन च भासा पुतीता
मह्यीः येषां तानि विसाकिसलय पद्मानि मृणाल-कोमलपत्र-
कमलानि विरहः पतिविषये गः एव निपद् विपत्तिः तस्यो तस्याप
वैराद्वेषात् भङ्गे शरीरे तापस्य सन्तापस्य तन्वते वृत्त्यादयमिति ।

लक्षणं समग्रयः—

यत्र भुजगता, चरणकमल, आननशब्दानां तद्व्यभिचरः
विग-द्विगल्य-यमकताः पदागोः क्रमेण निबद्धाः इति यगार्थ-
स्यम अलङ्कारः ।

विजयालङ्कारसप्तमः—

वस्तुनो यत्र सम्बन्धनो विन्नेन केनचित् ।

असम्बन्धं वेदेदका तमाहोर्गमं यथा ॥ ११७ ॥

वस्तुन इति—यत्र वक्ता कश्चित् वस्तुन पदार्थस्य केनचित्
अनेन वस्तुना सह सम्बन्धस्य विन्नेन यथा—यथा—यथा—यथा—
इत्यादयः सम्बन्धयोग्यमिति च ।

केन तद्वद्विन्ने !

कायं गतीमति ! केन

केन—केन—केन—केन—

यथा—यथा—यथा—यथा—

य ।

इति ॥

श्रीपदं

त्यादि मतिपादितस्य नियम विशेषस्य परिग्रह ग्रहणम् च ह ?
तस्मिन्महकोपेनारयराया भुवत्पाः किञ्चनग्रहणं न युज्यते इतिभावः

संज्ञा समन्वयः—

अत्र कदलीगर्वकोपञ्जरीरूपस्य वस्तुनः कठोरव्यवसि-
पात्मन्येन अन्येन वस्तुना सह सम्बन्धस्य न सम्भवः इति वर्ण-
नात् विषयालङ्कारः ।

सहोक्तिः संज्ञा—

सहोक्तिः सा भवेद्यत्र कार्यकारणयोः सह ।

समुत्पत्ति कथा हेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तताम् ॥ ११९ ॥

सहोक्तिरिति—यत्र हेतोः कारणस्य तस्य कार्यस्य जन्ममि-
त्यादौ इत्यर्थः शक्तताम् सामर्थ्यं वक्तुं कार्यकारणयोः सह पुन-
रपि समुत्पत्तेः जन्मना कथा कथनम् भवेत् सा सहोक्तिः इत्यर्थः ।

वदाहरणम्—

आदत्ते महदशसा नमयति सार्धं मदेन संग्रामे ।

सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रीमान् ॥ १२० ॥

आदत्ते इति—श्रीमान् श्रियासौ सार्धं मदेन संग्रामे कोदण्डं पशुः आ-
दत्ते पृच्छति, मदेन अभिमानेन सार्धं नमयति, श्रिया सङ्ख्या
सह कर्षति ।

संज्ञा समन्वयः—

वदाहरणस्य निषेधेन कार्यापुनरुत्पत्ति रितिलोके शास्त्रे
च प्रतिपद्यः अत्र तु कार्यजननमाध्यात्मिकं चकार्यते कारणस्य
पशुः कर्षणस्य साकार्यधुनेः कर्षणस्य, पदस्य, और्यः सार्व-
काल्येन कथनात् सरोक्त्यलङ्कारः ।

पश्य वापकः; एवं वाच यः श्लोकोत्तरान्वययुः (श्रेष्ठ कुशोत्पलः)
 स कथं धीररः इति आपाततः 'धीररश्चन्द्रे' 'श्लोकोत्तरान्वय-
 युः' छन्दोमतेन विरुद्धस्त्वामानि, वल्लभिमयीकानुमारं अयो-
 मतेने तु न विरोधः इति शब्दकृतः विरोधाच्छङ्कारः ।

अपेक्षते विरोधमुदाहरति—

येनाकान्तं सिंहासनमग्निभूमिच्छिन्नांसे विनतानि ।
 क्षिमा युधि शरपाङ्क्तः कीर्तिर्यातादिगुन्नेषु ॥१२३॥

येनोप-येन राश्या निशामनम् आक्रान्तम् आंघांशुनम्, अग्नि-
 शिखामि शत्रु शिखामि विनतानि नद्योक्तानि तेषां वराजयक-
 रणेन इति वाचः । युधि मेघामे शरपाङ्क्तः बाणपरस्परं क्षिप्त्वा,
 कीर्तिः तत्कृतशत्रु महारजस्यम् यथा दिगन्तेषु याता ।

तत्क्षणं समन्वयः—

यत् आक्रान्तं भवति तदेव विनतं भवति; अत्र तु आक्रान्तं
 निशामनम् विनतानि तदुभयानि शत्रुशिखामि इति आपाततः
 विरुद्धत्वम् आमानि । एवं यत् क्षिप्त्वा तदेव याति; अत्र तु
 क्षिप्त्वा शरपाङ्क्तः याता तु मज्जिषा कीर्तिः इति आपाततः विरो-
 द्धत्वं प्रतिपाति, वल्लभिविचार्यामोचने तु न विरोधलेशः इति अर्थ-
 कृतः विरोधः ।

अव्ययसमक्षणम्—

यत्रार्थान्तरं मुत्कृष्टं संभवत्युपलक्षणम् । ॥१२४॥
 प्रस्तुतार्थस्य स प्राक्तो बुधैस्वसरो यथा ॥१२५॥

यत्रेति-यत्र प्रस्तुतस्य सामाहिकस्य अर्थस्य वस्तुनः, वरु-
 णम् असाधारणम् अर्थान्तरम् अन्यत् वस्तु उपलक्षणम् । मतेपेण
 बोधकं भवति सः अवसरः नद्यायालद्वाराः बुधैः पण्डितैः योक्तः ।
 यथा—

उदाहरणम्—

स एष निश्चयानन्दः स्वच्छन्दतमविक्रमः ।
येन नक्तंचरः सोऽपि युद्धे वर्वरकोजितः ॥ १२५ ॥

म इति—निश्चयेन जयमाप्नोरेति भावः आनन्दः यस्य
दशः सः एषः नृपतिः स्वच्छन्दतमः आतिशयेन स्वतन्त्रः वि-
पराक्रमः यस्य सादृशः अस्ति इति बोधः येन युद्धे सः
दुर्जयतायां म.मिदोऽपि वर्वरकः तन्मामा नक्तंचरः शतशः जित-
लक्षण समन्वयः—

अत्र महाशक्तिशालिवर्वरकपराजयकृपम् उल्लेखम् अर्थान्तर-
रात्रालौकिकपराक्रमवर्णनाकृपस्य प्रस्तुतार्थस्य संक्षेपतः सूचकं
(उपपत्तयम्) भवतीति अवपराङ्मुखः ।
सारलक्षणम्—

यत्र निर्धारितात् सारात् सारं सारं ततस्ततः ।
निर्धार्यते यथाशक्ति तत्सारमिति कथ्यते ॥ १२६ ॥

यत्रोक्तम्—यत्र ततः तस्मात् निर्धारितात् निर्धारितं सारात्
उल्लेखात् पदार्थान् परं बन्तु मारम् उल्लेखितम् अस्ति, एवम्
ततः, तदुदाहारे परम् सारमस्ति इति यथाशक्ति स्वमोक्षानुसारम्
निर्धार्यते निर्णीयते तत्र मारम् इति कथ्यते ।

उदाहरणम्—

संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यके च कौलिन्यम् ।
कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥ १२७ ॥

संसार इति—संसारे जगति मानुष्यम् अनुपपन्नं सारम् उल्लेखं
बन्तु अस्ति, मानुष्यके अनुपपन्नायां कौलीन्यम् अनुपपन्ना, कौ-
लीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे धर्मात्मानसमाय, धर्मित्वे च सदयत्वम् इति
तत्र मारम् अस्ति ।

समस्तमयम् —

अथ पूर्वं निर्धारितान् मानुष्यादिरूपम् गारात् उपरोक्षरम्
कौशल्यादेः सारा निर्वर्णने इति मानुष्यद्वारः ।

शेषालङ्कारसमय —

पदैस्तेरेव भिन्नेर्वा वाक्यं वक्तव्यमेव हि ।

अनेकमर्थं यत्रासौश्लेष इत्युच्यते यथा ॥ १२८ ॥

पदैरिति—अथ एकं वाक्यम् तः एव त्रिभिः वा पदैः अनेकम्
अर्थं वक्ति कथयति अतो श्लेषः इति कथ्यते । यथा —

उदाहरणम्—

आनन्दमुल्लासयतः समन्तात्

कौरसन्तापकरेः प्रजानाम् ।

यस्योदये सोममवाप्य राज्ञो

जग्राह वेलां किल सिन्धुनाथः ॥ १२९ ॥

आनन्देति—सिन्धुनाथः सिन्धुदेशराजः अमन्तापकरेः अदुः-
खजनकेः करेः बन्धिभिः (राजप्रमिथानैः) मयशाह परितः
पञ्चाभाष आनन्दम् उल्लासयतः उत्साहयतः यस्य राज्ञो नृपस्य
उदये ऐश्वर्ये सोमम् अर्चयित्वा यदा तस्य वा अस्तम्य माप्य वेलां
मममम जग्राह यथा कथयति अविश्रापामः किल इति सोम-
द्वार्थमस्म्यम् ।

द्वितीयोऽर्थः—

सिन्धुनाथः नदीधराः समुद्रः इत्यर्थः अमन्तापकरेः क्षाति
जनकेः करेः किरणैः प्रजानाम् कुमुदबहोरकषाणाम् शोकानाम्
वा आनन्दम् उल्लासयतः नृपेण यस्य राज्ञः द्विजराजस्य चन्द्र-
श्लेषार्थः ' आया ' ' गरा ' ' गरावयाया ' इत्यादिष्व ' द्विज-

राजः' इत्यस्य पूर्वपदस्य कोऽयः लुप्ते च पूर्वपदे समावापान्तरा-
न 'राजसिमाविष्यत्युच्यते' इति 'उच्यते' प्रत्ययस्य युक्तमर्थान्तर-
वदये आविर्भावोऽसौ सौम्यः तद्वदर्थोऽत्रापि वेत्ताम्' मीमांस-
जग्राह समाच्छिद्रितवान् ।

लक्षण समन्वयः—

॥ अत्र एकमेव वाक्यं तैरेव पदैः विलिखितमर्थद्वयं वक्ति इति
श्लेषालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

कुर्वन् कुवलयोल्लासं रम्याम्भोजश्रियं हरन् ।

रेजे राजापि तच्चित्रं निशान्ते कान्तिमत्तया ॥१३०॥

कर्वाति-राजा अपि कश्चिन् नृपः अपि चन्द्रोपे वा कु-
पृथी तस्याः वक्रपदस्य मण्डलस्य उल्लासम् अभ्युदयम् कुवलय-
नाम् कुमुदानाम् च उल्लासम् विकाशम् कुर्वन् रम्याम् रमणी-
याम् भोजस्य रसः श्रियं लक्ष्मीम् रम्याम्भोजानाम् मनोहर-
कमलानाम् श्रियम् शोभाम् च हरन् कान्तिमत्तया प्रतापवस्तेन
श्रुतिविशिष्टेषां च निशान्ते गृहे राभ्यन्ते च रेजे शुश्रुमे ।

लक्षण समन्वयः—

॥ अत्र राजपते कुवलयोल्लासमिति 'कुवलयः उल्लासः' इति
त्रीणि पदानि, चन्द्रपते तु कुवलयोऽल्लासः इति द्वेपदे । 'रम्या-
म्भोजश्रियम्' इति रम्या-भोजः श्रीः इति त्रीणि पदानि राज-
पते, रम्या अम्भोजानि श्रीः इति त्रीणि पदानि चन्द्रपते ।
'निशान्ते' इति 'निशानाम्' सुवाचकम् एकपदम्, चन्द्रपते
तु निशा, अन्तः इति पदद्वयम् इत्यतोऽपि भिन्नेरेव पदैः अर्थद्वय-
बोधो भवति इति भगवत्पदगः श्लेषः ।

समुच्चयानुसारकथनम् —

एकत्र यत्र वस्तुना भनंकया नियन्धनम् ।

अल्पकृष्टातकृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥१३१॥

एकशत-एव अनेकेषाम् अल्पकृष्टानाम् अप्युपमानाम्
अल्पकृष्टानाम् अनेकेषाम् च समुच्चयम् एकत्र नियन्धनम्
रचना भवति तस्य समुच्चयस्य वदन्ति सांख्यिकाः इति शेषः ।

उदाहरणं समुच्चयस्य मुदाहर्तव्यम् —

अणद्विष्टपाटकं पुर मचनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः ।

श्रीकलशनामधेयः करीच रत्नानि जगतीह ॥१३२॥

अणद्विष्टपाटकमिति-अणद्विष्टपाटकस्य नाम्नाय पुष्प नगरम्,
कर्णदेवनृपसूनुः जगन्निहः अचनिपतिः राजा, श्रीकलशनामधेयः
नमामा करी इत्येव च इमे प्रथः इह जगति रत्नानि सन्ति ।

लक्षणं समुच्चयः —

अथ उदाहरणानामेव वस्तुनां नियन्धनमिति उक्तद्वयस्तुनिय-
न्धनः समुच्चयानुसारः ।

अल्पकृष्टानुसारकथनम् —

ग्रामे वासा नायको निर्धिवेकः

कौटिल्याना मेकपात्रं कलत्रम् ।

नित्यं रोगः पारवश्यं च पुंसां-

मेतत्सर्गं जीवतामेव मृत्युः ॥ १३३ ॥

ग्राम इति-ग्रामे वासः स्थानम्, निर्धिवेकः विवेकवर्जितः
नायकः दरासी, कलत्रं श्री कौटिल्यानाम् कपटस्य एकम् उष्ट-
मदुग्धता अनुपपन्नं वस्त्रम्, नित्यं रोगः, पारवश्यं परतन्त्रता,
एतन्मर्त्यमेव जीवतामेव पुंसां मृत्युः अस्ति मरणतुल्यमस्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र सर्वेषामेव वस्तुनां निरूपणया निरूपणमुपयान्त्रकः ।

अप्रस्तुतप्रशंस लक्षणम्—

प्रशंसां कियतेपत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रस्तुत प्रशंसां तामाहुः कृतधियो यथा ॥ १३४ ॥

प्रशमेति—यत्र अप्रस्तुतस्यापि अप्रामादिकस्यापि वस्तुनः प्रशंसा कियते ताम् कृतधियः विद्वानः अप्रस्तुतप्रशंसां प्राहुः । यथा—

उदाहरणम्—

स्वेरं विहरति स्वेरं शेने स्वेरं च जल्पति ।

मिथुरेकः सुखी लांके गजचाम्भयोऽञ्जितः ॥ १३५ ॥

वैराग्यमिति—राजमोक्षणा भवन शंभवन, गदित, मिथुः एकः केयूरः लांके सुखी भवेत्, य इत्येव ६५३-१५ विहरति गज-शान्ति, स्वेरं शेने, स्वेरं च जल्पति भाषत ।

लक्षण समन्वयः

अत्र 'नातामवगतिताः भवता गीताः नव विणः दुःखिनः नाति' इति वस्तुनः सर्वेषामेव नाति 'मिथुरेक सुखी सर्वे' इति अप्रस्तुतः वस्तु वगितम् इति अप्रस्तुतप्रशंसा ।

यथावच्छिन्नलक्षणम् -

पुत्रपुत्रीयैर्निगद्यन्निशानामुत्तमैकम् ।

अर्थानां या विच्यता यन्नेकावर्त्यमता ॥ १३६ ॥

पुत्रेव—पुत्रपुत्रीयैर्निगद्यन्निशानामुत्तमैकम् निगद्यन्निशानाः यत्र नेत्यान् पुत्रपुत्रीयैर्निगद्यन्निशानामुत्तमैकम् यत्र नेत्यान् उच्यते इति या विच्यता यन्नेकावर्त्यमता ।

उदाहरणम्—

देशः समृद्धनगरो नगराणि च मत्तभूमि निलगाति ।
निलयाः सलीलललना ललनाश्चात्यन्तकमनीयाः ॥१३७॥

देश इति—देशः समृद्धानि मत्तभूमिपुमानि नगराणि यत्र
कादयः । नगराणि च मत्तभूमिभिः मत्तभूमिः उपपद्यते तदाः निलयाः
पुमानि यत्र तथा विद्यानि । निलयाः मलीनाः मरिमायाः
ममनाः रमणीया यत्र तपोःकादयः । मत्तभूमिः च अत्यन्तकमनीयाः
अतिरमणीयाः ।

लक्षण समाख्य—

अत्र पुरोक्तानां देश—नगर—निलय—ललना—रूपानामर्थानां
मुक्तं सूचयती समृद्धनगर—मत्तभूमिनिष्ठय—मलीलललन—मत्तभूमि-
मत्तकमनीयशब्दानां मुक्तोत्तरस्यात् एकावली ।

अनुमानशब्दम्—

प्रत्यक्षाल्लिङ्गतेष्वत्र कालत्रितयवर्तिनः ।
लिङ्गिनी भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥ १३८ ॥

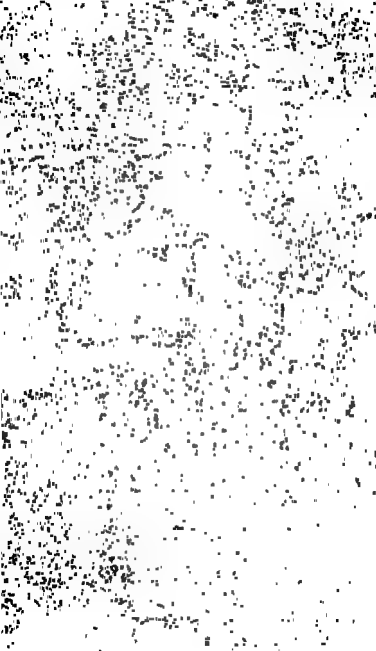
प्रत्यक्षेति—यत्र प्रत्यक्षात् दृश्यमानात् लिङ्गतः साधनात्
काळत्रितयवर्तिनः भूतवर्तमानकालमन्वर्तिनः त्रिविधिनः
साधस्य ज्ञानं भवति तत्र अनुमानं उच्यते ।

उदाहरणम्—

नूनं नद्यस्तदामृवन्नभिपेकाम्भसा प्रभोः ।
अन्यथा कथमेतासुजनः स्नानेन शुध्यति ॥१३९॥

नूनमिति—नूनं निःशेषं तदा तस्मिन् काले नद्यः
भीकृष्णवद्भूय अभिपेकाम्भसा अभिपेकजननेन अमृवन्
त्पभा । अन्यथा एवं न चेत् तदाननः एतासु नदीषु
कथं शुध्यति प्रतीयते ।

अथ सर्वान्तेन वसुधैव कुटुम्बकम् इति वसुधैव कुटुम्बकम् ।

अथान्नमन्त्रः—

प्रथमा किं विवक्षावन्तु इत्यादि वस्तुनः ।

अमन्तुन प्रथमा नामाह कृत्वा नो यथा ॥ १३४ ॥

प्रथमेति—अथ अमन्तुन इत्यादि अत्रान्ति इत्यादि वस्तुनः

प्रथमा किं विवक्षावन्तु इत्यादि वस्तुनः अमन्तुन प्रथमा अहः ।

यथा—

अथान्नमन्त्रः—

सर्वे विद्महे सर्वे ज्ञेयं सर्वे च जन्मन्ति ।

भिद्युरेकः सुधी लोकं गजनेम्योऽग्निनः ॥ १३५ ॥

सर्वान्तेति—सर्वान्तेति सर्वान्तेति सर्वान्तेति सर्वान्तेति सर्वान्तेति

भिद्युरेकः सुधी लोकं गजनेम्योऽग्निनः सर्वान्तेति सर्वान्तेति

सर्वे ज्ञेयं सर्वे च जन्मन्ति भावने ।

अथान्नमन्त्रः—

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

अथान्नमन्त्रः—अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः अथान्नमन्त्रः

उदाहरणम्—

देशः समृद्धनगरो नगराणि च समभूमि निलयाति ।
निलयाः सलीलललना ललनाश्चात्यन्तकमनीया ॥१३७॥

देश इति—देशः समृद्धानि सम्पन्नपुतानि नगराणि यत्र
साहसः । नगराणि च समभूमिभिः समर्कः उपलब्धताः निलयाः
पुलाणि यत्र तथा विद्यानि । निलयाः गल्लीयाः समिमायाः
ललनाः रसयो यत्र तयोक्ताः । ललनाः च अत्यन्तकमनीयाः
ओगमनीयाः ।

सङ्क्षण समग्रम्—

अत्र पूर्वोक्तानां देश-नगर-निलय-ललना-रुपाणां यानां
मुक्तं मृषयतां समृद्धनगर-समभूमिनिलय-समीक्ष्यलन-अत्य-
न्तकमनीयशब्दानां मुक्तोत्तरत्वात् एकारली ।

अनुमानस्तत्त्वम्—

प्रत्यक्षालिङ्गते।यत्र कालत्रितयवर्तिनः ।

लिङ्गिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥ १३८ ॥

प्रत्यक्षेति—यत्र प्रत्यक्षान् रसयानान् लिङ्गतः साधनात्
कालत्रितयवर्तिनः भूतवैषम्यवर्तिमानकालमन्वयिनः लिङ्गिनः
साधस्य ज्ञानम् भवति तत्र अनुमानम् उच्यते ।

उदाहरणम्—

नूनं नद्यस्तदाभूवन्नभिपेकाम्भसा प्रभोः ।

अन्यथा कथमेतासु जनः स्नानेन शुध्यति ॥१३९॥

नूनमिति—नूनम् निःशेषम् तदा तस्मिन् काले नद्यः प्रभोः
श्रीकृष्णवन्द्यस्य अभिपेकाभ्यसा अभिपेकजनेन अपूरन् संपु-
र्यता । अन्यथा एवं न चेत् तदा जनः एतासु नदीषु स्नानेन
कथम् शुध्यति पूतोभवति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रत्यक्षात् शुद्धिरूपात् छिद्गात् माघनात् (नयः प्रमो-
रभिषेकनञ्जिन जाताः) इत्येतस्य भुतकालमन्वान्वितः छिद्गिनः
(साध्यस्य) ज्ञानं भवतीति अनुमानम् ।

अविष्यानुमानमुदाहरति—

जम्मभित् ककुभिज्योतिर्यथा शुभ्रं विजृम्भते ।

उदेष्यति तथामन्ये खलः सखि !-निशाकरः ॥१४०॥

जम्मभिर्दित-जम्मभित् इन्द्रः तस्य ककुप् दिशा पूर्वा
इत्यर्थः तस्याम् यथा यस्मात् शुभ्रम् ज्योतिः प्रकाशः विजृम्भते
आविर्भवति, हे सखि ! तथा तस्मात् खलः दुष्टः निशाकरः चन्द्रः
उदेष्यति इति मन्ये ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रत्यक्षात् शुभ्रप्रकाशविजृम्भणरूपात् छिद्गात् (साध-
नात्) अनागतछाद्यसम्बन्धिनः चन्द्रोदयरूपस्य छिद्गिनः (सा-
ध्यस्य) ज्ञानं भवतीति अनुमानलङ्कारः ।

वर्तमानानुमानमुदाहरति—

सुखप्राभावाधित कान्तिरस्या

दोषाकरः किङ्करतां विभर्ति ।

तल्लोचन श्रीहति सापराधा-

न्यञ्जानि नो चेत् किमयं क्षिणोति ॥१४१॥

मुखेति-मुखस्य प्रमया कान्त्या आविष्टा तिरस्कृता कान्तिः
यस्य तादृशः दोषाकरः चन्द्रः अस्याः कान्तायाः किङ्करताम्
सेवकताम् विभर्ति दधाति । नो चेत् यदि एवं न अस्ति तर्हि
अयम् चन्द्रः तस्याः लोचनयोः नेत्रयोः श्रियः शोभायाः हति

इत्यत्र कदा साधारणानि अपराधं गृह्णन्ति अस्मान् कथयति किम्
किं चर्चयति तेषां शत्रुत्वानि वर्यानि ? वर्याभिरुपि विरहिण्याः
वदन्तीति वर्या वचनमेषु ।

अत्रान्न वर्यावयवम् —

अत्र साधारणानि कथयन्त्यापराधवत्त्वानि विद्वान् (माधवान्) ।
वदन्त्यान्तरात्मिकाः त्रिभिः । अन्तरात् किङ्करवत्त्वं इत्यं धर-
मिनि वदन्त्यान्तरात्मिकाः ।

परिभेदवत्त्वमत्र —

यत्र साधारणं किञ्चिदेकत्र प्रतिपाद्यते ।
अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिमंरूपोच्यते यथा ॥१४२॥

वर्तन-यत्र किञ्चिद् साधारणं साधारणं वस्तु अन्यत्र तस्य
निवृत्त्यै अपाशानिद्वये एकत्र एकस्मिन् पक्षे प्रतिपाद्यते सा-
ध्यते सा परिमंरुता उच्यते ।

उदाहरणम् —

यत्र वायुः परं चौरः पौर सौरभसंपदाम् ।
युवानश्च कृतक्रोधादेव विभ्युर्वभूजनात् ॥ १४३ ॥

वर्तन-यत्र वायुः परं केवलम् पौराः पुरेभवाः नगरवा-
सिनः तेषाम् पौरिमाणि एव संपदः तेषाम् चौरः आसीत् नाग्यः ।
इति भावः । युवानश्च कृतक्रोधात्, युवानरोषात्
वभूजनात् स्त्रीजनात् एव विभ्युः ।

अत्रान्न समग्रम् —

अत्र 'वायुश्च चौरः' इति कथयन् साधारणमपि चौर्यं
अन्यत्र (चौर्ये, निवृत्त्यै एकस्मिन् वापि एव प्रतिपादितम्,
परं सौरभसंपदं चौरः इति कथयन् अन्यत्र (अन्य वस्तुषु)

निवृत्तये केवलं सारमे एव अपहायेत्वं प्रतिपादितम् । 'युवानः
विभ्युः' इत्यभिधानात् सर्व-साधारणस्यापि भयस्य अन्यत्र शाल-
वृद्धेषु निवृत्तये यौवनसम्पन्नेष्वेव प्रतिपादनं कृतम्, एवं - 'वधू-
जनात् विभ्युः' इति कथनात् साधारणमपि भीतिजनकं त्वम्
अन्यत्र सिंहव्याघ्रादिषु निवृत्तये केवलं क्रुद्धवधूषु प्रतिपादितम्
इति परिसंख्या ।

प्रश्नोत्तरं लक्षयति —

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् ।

प्रश्नोत्तरम्

प्रश्ने इति—यत्र प्रश्ने सति पृच्छार्थां जायमानायाभिरपर्थः
व्यक्तं स्फुटम् वा गूढम् अस्फुटम् अथवा उभयम् स्फुटास्फुटम्
उत्तरम् भवति दीयते वा तत्र प्रश्नोत्तरम् प्रवति ।

संकरं लक्षयति—

तथोक्तानां संगर्गं संकरं विदुः ॥ १४४ ॥

तथेति—तथा एवम् उक्तानाम् शब्दार्थलिङ्काराणाम् संगर्गम्
सम्मेलनम् संकरं विदुः अवगच्छन्ति ।

प्रश्नोत्तरमुदाहरति—

अस्मिन्नपार संसार सागरे ॥ १५ ॥

किं ॥ रागद्वेषप ॥ ४५ ॥

! अस्मिन् ॥ दुस्तर

संसार मताम् ॥

। रागः

अस्य वामाक्ष्यः—

अत्र 'किं श्यामलम्बनम्' इति मन्त्र 'श्यामलम्बनम्' इति शब्दः ।
श्यामलम्बनम् इत्युक्तं शब्दम् यदा नाना वक्ष्यमाणः ।

यदाह्वयान्तरम्—

क वमन्ति श्रियो नित्यं भूमतां वद कोविदः ।

असावतिशयः कोपि यदुक्तमपि नोह्यते ॥१४६॥

कोविद-इति कोविदः विद्वान् । भूमताम् शब्दात् श्रियोः मन्त्रः ।
निरपेक्षं क वमन्ति । इति मन्त्र । कः अपि असाधारणः अगौ श्री-
निवातः अतिशयः शब्द इत्यम् अतिशयः इत्येतत् । इत्येते न
अन्तर्यामि युर्वनः पुष्पस्यापि दुर्लभः इति भावः । अथवा शब्दा
श्रियोः तत्र स्थाने निवसन्ति यत्र स्थानम् उक्तम् अपि कथितम्
न उच्यते इत्येते । यद्यपि अत्र उच्यते 'श्यामलम्बनम्' इति
इति मन्त्र 'अगौ' इति उच्यते दत्तम्, तथापि स्वभावात्—
अतिशयम् इत्येकवचनम् 'अगौ' इति इत्यम् अत्रः शब्दमप्येक-
वचनमन्यथा अभ्युक्तो भवति इति उक्तमपि न उच्यते ।

लक्षणम् समन्वयः—

अत्र 'अगौ' इत्युक्तम् अत्यन्तम् गृह्युक्तम् ।

गृह्युक्तम् अत्यन्तम् गृह्युक्तम्—

किमैभं श्यामलम्बनम् पक्षिणः कुतोयशः ।

गुरुडः कीदृशो नित्यं दानिवारि विराजितः ॥१४७॥

किमिति-ऐसम् इत्यम् इत्यम् ऐसम् इति सम्बन्धे किं वा
श्यामलम्बनम् पक्षिणम् । का शब्दः पक्षिणम् आह्वयति पक्षि-
णम् वाचकम् । कथयति इति भावः । यथाः कीदृशो कुतः कस्मात्
भवति । गुरुडः लक्ष्म्या पक्षी नित्यम् कीदृशः । एते शब्दाः

प्रश्नाः । तेषां क्रमेण उत्तराणि—१ हास्तिसम्बन्धि प्रशस्यं ता
‘दानवारि’ (मदमलम्) अस्ति; २ पक्षिणं ‘विः’ अयं इन्द्र
आख्याति; ३ यशः ‘आजितः’ (मंघामान्) भवति; ४ गण्ड
नित्यं ‘दानवारिविराजितः’ (विष्णु सुशोभितः) अस्ति ।

लक्षण समन्वय —

अत्र पूर्वोक्तानां त्रयाणां प्रश्नानामुत्तराणि ‘दानवारि’ ‘विः’
‘आजितः’ इत्यात्मकानि असुखबोधनया गूढानि; चतुर्थस्य प्र-
श्नस्य ‘दानवारिविराजितः’ इत्युत्तरं तु सुखबोधनया व्यक्तम्
इति प्रश्नोत्तराणां त्रयस्यः तत्पक्षतया गूढव्यक्तप्रश्नोत्तराण्युद्धारः ।

सङ्करमुदाहरति—

वम्भण्डसुक्ति संपुड मुक्ति अमणिणो पहासमूह त्व ।
सिरिवाहडत्ति तणआं आसिवहोतस्स सोमस्स ॥१४८॥
(ब्रह्माण्ड शुक्ति संपुटमौक्तिकमणः प्रभासमूह इव ।
श्रीवाग्भट इति तनयः आसद्भिधस्तस्य सोमस्य ॥)

ब्रह्माण्डेति—ब्रह्माण्डं जगत् एव शुक्तिः तस्याः मण्डपे अ-
भ्यन्तरे, यः मौक्तिकमणिः तस्य प्रभासमूहः किरणराशिरिव तस्य
सोमस्य तत्र भ्रष्टः पित्रः पुत्रः पण्डितः श्री-वाग्भटः इति एतन्नामा
तनयः पुत्रः आसीत् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ‘ब्रह्माण्डशुक्तिः’ इति रूपं कम, ‘प्रभासमूहः’ इति
त्वत्तः, ‘सोमस्य चन्द्रस्य तनयः पुत्रः पुत्रः तन्नामा भ्रष्टः भ्रष्टः’
इति श्रुत्यः इति त्रयाणामलङ्काराणामेव संतर्गानि मङ्गलान्युद्धारः
प्रत्यागतरांता मलङ्कारा अत्र किमपि नोक्ता इत्याह—

अत्रमत्कारिता वास्यादृक्तान्तर्भाव एव वा ।

अलंक्रियाणां मन्यामामनिबन्धे निबन्धनम् ॥१४९॥

अपमन्कारितेति—अपमन्कारिता वैचित्र्यशून्यता वा अपरा
उक्तेषु भोक्तृमन्त्रे मन्त्रे मन्त्रिणादिषु अलङ्कारेषु अन्तर्भावः एकस्य-
तया अभिप्राया मन्त्रिणादनम् एव अन्यामाम उक्तालङ्कारेभ्यो
भिप्रायानाम अलंक्रियाणाम् अलङ्काराणाम् अनिबन्धे अथ भक्त्यने
निबन्धनम् कारणम् अस्ति ।

अथ रीतिमाह—

दे एव रीती गोडीया वैदर्भी चेति सान्तरे ।

एकाभूयः समासास्या दसमस्तपदा परा ॥ १५० ॥

दे इति—रीतिः रगानुगारिशब्दमङ्गलना विशेषः । तदेवाह
दर्पणकारः—“ पदमङ्गलना रीतिरङ्ग मस्या विशेषरत्न ” इति । ता
रीतिः द्विप्रकारा वर्तते गोडीया वैदर्भी चेति । एका आद्या (गो-
डीया) भूयः समामा समामवृत्त्या, अपरा द्वितीया (वैदर्भी)
अममस्तानि समासभूत्वानि पदानि यत्र तादृशी समासतरङ्गिता
इत्यर्थः अस्ति ।

गोडीयांदाहरणम्—

दर्पोत्पाटिन तुंग पर्वत शतग्राव प्रपाताहति—

क्रूराक्रन्ददतुल्ल कच्छपकुलक्रेङ्गार घोरीकृतः ।

विश्वं वर्वर वध्यमान पयमः सिप्रापगायाः स्फुर—

जाक्रामत्ययमक्रमेण बहुलः कल्लोल कोलाहलः ॥१५१॥

दर्पोति—दर्पणेन तदालयेन राससेन वध्यमानम् रुद्धमानम्
पयः अलम् मस्याः तस्याः सिप्रापगायाः सिप्रापगायाः दर्पेण अ-
भिमानेन उरगाटिगानो तुद्रपर्वतानाम् उद्यपर्वतानाम् यत्र क्षणम्
तस्य ये प्राणाः शिलाः तेषां प्रपातेन पतनेन या आहतिः

आपातः तथा कुरम कठोरं यथा मरति तथा आक्रन्दताम आर्त-
 ध्वनिम् कुरताम अनुच्छानां महतां कच्छानां कुलस्य समस्त
 केङ्कारेण ध्वनिविशेषेण योगीकृतः मयङ्कगतां नीतः, स्फुटान् विमल
 बहुलः मधुरः अयं कल्लोष्ठानां तरङ्गाणां कोलाहलः कलकलः
 विशां जगद्भक्तयेग मयहाजयेव आक्रामति व्यमोति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र मयामवदुल्लनया गौदीया रीतिः ।

चैदर्भी मुदाहरति—

विषाः प्रकृत्यैव भवन्ति लोला

लोकोक्तिरेषा न मृषा कदाचिन् ।

यच्चुम्ब्यमानां मधुपैर्द्विजेशः

श्लिष्यत्वसौ कैरविर्णी करग्रैः ॥ १५२ ॥

विषा इति—विषा ब्राह्मणाः प्रकृत्या एव स्वभावेनैव लोलाः
 चखलाः भवन्ति एषा लोकोक्तिः लोकप्रवादः कदाचिन् मृषा
 मिष्यन् । यत् यस्मात् अमौ द्विजेशः द्विजाग्रः चन्द्रः इत्यर्थः
 उत्तमब्राह्मणश्च मधुपैः भ्रमैः मयपैः च चुम्ब्यमानाम् कैरविर्णी
 कुमुदिनीम् तत्राभ्रौ स्त्रियम् च करग्रैः किरणाग्रभागैः इत्यभ्र-
 भागैः श्लिष्यति स्पृशति आलिङ्गति च ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र सुगासगून्यनया चैदर्भी रीतिः ।

उपसंहारति—

अर्थेन येनाति चमत्करोति

प्रायः कवित्वं कृतिनां मनसुः ।

अलंक्रियात्वेन स एव तस्मिन्

अनुसूया हन्त दिशानयेव ॥ ५४ ॥

अर्थेनेति-बाह्यस्य बाह्यस्य स यः बाह्येन येन अर्थेन क्रि-
याय चन्दानी महदयानी धनः ॥ हृदयेषु चन्द्राणि वेदितुं
अनयति, सः एव अर्थः नविष्यत काव्ये अर्थादयस्य येन अचक्रा-
रहेन अनया यदुक्तया दिशा पट्टया अनुसूयाय अदगम्यताय
अवधारयताय ॥

इति श्रीवृद्धहोषसंज्ञकः दीर्घादिति, ईशरीदणशानि
विरचितार्था माहयनोऽभ्युपगम्योऽप्याहवर्षा
यत्तुर्थः परिच्छेदः ।

पञ्चम परिच्छेदः

काव्ये रसः साधुयोगमाह—

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यमितिब्रूमो रसानिह ॥ १ ॥

साधुति-यथा साधुपाके शोषनपाके अपि निर्लवणम्
सुखणर्जनम् भोज्यम् भोजनयोग्यं यस्तु अनास्वाद्यम् आस्वाद-
शून्यं भवति, तथैव नीरसम् रसहीनम् काव्यम् अनास्वाद्यम् रसि-
कानुभवविषयं न भवति सद्गुदय हृदयानि नानन्दयतीति भावः
इति अस्मात् कारणात् इह अस्मिन् ग्रन्थे रसान् गृह्यः ।

रसरूपमाह—

विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आरोपमाण उत्कर्ष स्थायीभावः स्मृतोरसः ॥ २ ॥

विभारिरेति-विभारः अनुभारः, सात्विकैः सात्विकभारैः,
 व्यभिचारिभः व्यभिचारिभारैः च उत्कर्षम् प्रत्यक्षत्वम् स्फुटतां
 वा आरोप्यमाणः नीयमानः स्यायी भावान्तरं अतिरोहितः भावः
 रत्यादिः रमः स्मृतः कायिकः । विभावाः-विभावयन्ति स्त्री-
 घयन्ति स्वं स्वं रत्यादि स्यापिभवं इति विभावाः चन्द्रचन्द्रना-
 दयः ते हि रामसीता दीनां मनसि अन्योन्याविषयकमनुरागं मन-
 यन्ति । यद्वा विभावयन्ति अनुभावयन्ति परस्परं स्वरत्यादि स्वर-
 त्यादि स्यावम् इति विभावाः रामसीतादयः अनुभावयन्ति एव
 रामः सीताम् सीता विषयिणीं प्रीतिम्, सीता च रामं रामविष-
 यिणीं प्रीतिम् । एतदेवोक्तं दर्पणकारेण-" रत्याद्युद्घोषको लोके
 विभावः काव्यनाट्ययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ
 स्मृतौ । आलम्बनं नायकादिस्नमालम्ब्य रमोदगमांश्च । उद्दीपन
 विभावास्ते रममुद्दीपयन्ति ये । आलम्बनस्य चेट्याद्याः देशका-
 लादयस्त्वया " इति । अनुभवाः-अनुभावयन्ति अनुभववि-
 पयीकुर्वन्ति रत्यादीन् स्यापिनः इति अनुभवाः । मुक्तं विकासः
 नेत्रोल्लासादयः । दर्पणेषुक्तम्-" बहुलं कारणैः स्वैः स्वैः
 वदिर्भावं प्रकाशयन् । लोकेयः कार्यक्षयः सोऽनुभावः काव्य-
 नाट्ययोः " इति । सात्विकाः-एवं हि रजस्तमोगुणगुण्य
 मनोपमविशेषः तस्मात् सम्प्रुताः विकाराविशेषाः सात्विकाः ।
 तदुक्तं दर्पणे-" विकाराः सत्त्वमम्भूताः सात्विकाः पारिकीर्तिताः ।
 स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरमद्भोऽथ वेपथुः । वैवर्षीपेभ्रमन्त्रय
 इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः " ॥ इति । व्यभिचारिणः-विशेषेण
 अभिनः (सर्वाङ्ग व्यापितया) रत्यादीन् स्यापिनः काये च र-
 यन्ति सखाययन्ति मुहुर्मुहुर्भाव्यजयन्तीति वा व्यभिचारिणः,
 यद्वा विशेषेण अभिनः चरन्तीति व्यभिचारिणः । तदुक्तं दर्पण-

[illegible]

क.नरसिंहय्याद—

भृंगार वीर करुणादास्याद्वनभयानकाः ।

गोद्वयीभक्तमशान्ताश्च नवेन निश्चिता बुधैः ॥ ३ ॥

शृङ्गाक्षि-एवं १ शृङ्गाक्षि, २ शीघ्र, ३ कर्ण, ४ अक्षि, ५ हास्य, ६ भयानक, ७ रीति, ८ वीर्य, ९ शान्तिः नव रमाः पण्डितः निमित्तं निमित्तः ।

स्थायिभाषानाद—

रतिर्दासश्च शोकश्च कोथोत्साहभयं तथा ।

जुगुप्सां विस्मयशमाः म्हायिभावाः प्रकीर्तितामोक्षाः॥

रति गिति—पूर्वोक्त रथानां एकैकः स्यादिति भावः । विद्यते ।
शृङ्गारमस्य भक्तिः, हास्यमस्य हासः, कठणारमस्य, शोकः, रोद-
रमस्य प्रोषः, वीरमस्य उन्मादः, भयानकमस्य भयम्, अभिस्म-

[illegible]

कारेण—“विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्याभिर विण । स्थायि-
 न्मुन्यप्रतिरेक्षः स्वपरिदृशय मच्छिदा ” इति । अतएवोक्तम्—‘येतूप-
 कर्तुमायानि १ स्थायिनं २ समस्तमपि । तपस्व च गन्तव्ये ते मता
 व्यभिचारिणः ” इति । ते च व्यभिचारिणः निवर्द्धवन्तयः ।
 तथाहि—“ निर्वेशवेगद्वन्द्वश्रममदजडता भाद्रय माहा विशेषः ।
 स्वमापस्मारगर्भमरणमल्लवनामर्षोन्मत्तावाहिन्याः । आत्मुरयोऽप्याह-
 दाङ्गाः स्मृतिमतिमहिता व्याधिपञ्चासम्पदना हर्षामृषा विपदाः
 मृतेत्यप्यलगात्तानि चिन्ताभिरर्षाः ” ॥ इति । स्थायी—भौ-
 त्विजमवसाहो भावः स्थायी गतिप्रभृतिः । एतदेवाभिरित द्रवणे—
 “ इति ह्यसिद्ध शोकश्च क्रोधोत्साहो मयं तथा । जुगुप्सा विस्मय-
 श्चेत्यमष्टौ मोक्ताः क्षयोपि च ” इति ।

केतरस्तादृश्याह—

भृंगार वीर करुणाहास्याद्भुतभयानकाः ।

रीद्वीभत्सशान्ताश्च नयते निश्चिन्ता युधैः ॥ ३ ॥

शृङ्गारोत्—एतं १ शृङ्गार, २ वीर, ३ करुणा, ४ अद्भुत,
 ५ हास्य, ६ भयानक, ७ रीद्व, ८ वीभत्स, ९ शान्ताः नव रसाः
 पण्डितैः निश्चिन्ता निर्णीताः ।

स्थाविमायानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहमयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तितापार्श्वे ।

रतिरिति—पूर्वोक्त रसानां ‘एकैकः स्थाविभावाः’ विद्यते ।
 शृङ्गारस्य रतिः, हास्यस्य हासः, करुणारसस्य शोकः, रीद्व
 रसस्य क्रोधः, वीरस्य, उन्मादः, भयानकरसस्य भयम्, अद्भुत-

रसस्य जुगुप्सा, अह्वरगस्य रिस्मयः, शान्तरस्य शयः
स्यापिभावः ।

शृङ्गारलक्षणम्—

जायापत्यो मिथोरस्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते ।

संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येव तु द्विविधो मतः ॥ ५ ॥

भाष्येति—जायापत्योः पतिपत्न्योः मिथोरस्याम् परस्पर प्रीती
वृत्ति वर्तनम् शृङ्गारः कथ्यते । एषः शृङ्गारः संयोगः विप्रयोगः
इति द्विविधः द्विप्रकारकः मतः कथितः ।

तौ तयो भवतो वाच्यौ बुधैर्युक्तपि युक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेव द्विधा मतः ॥ ६ ॥

ताविति—तौ संयोग विप्रलम्भौ तयोःस्त्रीपुंमोः युक्तावियुक्तयोः
मिलिताऽमिलितयोः बुधैः पण्डितैः वाच्यौ वक्तव्यौ भवतः । यदा
पतिपत्न्योः संयोगे संयोगशृङ्गारः विपागे च विप्रलम्भशृङ्गारो
भवतीति भावः । एषः शृङ्गारः पुनः प्रच्छन्नः गुप्तः प्रकाशः प्रकटः
चेति द्विप्रकारः मतः कथितः । एवं च ‘प्रच्छन्नः संयोगः,’
‘प्रकाश संयोगः’ ‘प्रच्छन्नविप्रलम्भः’ ‘प्रकाश विप्रलम्भः’ इति
शृङ्गारः चतुर्विधः ।

तत्र प्रकाश संयोग शृङ्गारस्य उदाहरणम्—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याज सुपागतस्य सुचिरं निर्वण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्त्रब्धं परिचुम्ब्य जातपलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जा नम्रमुखी प्रियेण हस्ता बालाचिरं चुम्बिता ॥”

अथ मातृका विधानम्

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः
अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः
अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः

दीर्घाक्षं शार्ङ्गदन्तं कान्धर्वदन्तं बाहुनतां वंमयाः
संक्षिप्तं निविद्धं जन्मन्मनसुरः पार्श्वे प्रभृष्ट इव ।
मथ्यः पाणिमितानिनाम्बि जघनं पादाशुदध्मांगली
उन्दो नर्तवितुर्पथेन मनसः सृष्टं तथास्पा ययुः ॥ ”

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः
अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः
अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः

त्वामालिख्य प्रणयकृपितां धातुरागैः शिलाया—
नात्मानं ते चाणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्मेस्तावन्मुद्गरुपचितेर्दृष्टे रालुप्यते मे
हृस्तस्मिन्नपि न सहने संगमं नो कृतान्तः ॥ ”

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः

अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः
अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः
अथ मातृका विधानम् आत्मनश्च विद्यमानं शुद्धमात्मनः
निर्वाहार्थं इदं विधानं कर्तव्यं यथा नृणां चैवमात्मनः

व्यभिचारिभावेन स्थायिभावः रतिः परिपोषं नीयते इति शृङ्गाः,
पातप्रत्योः भिन्नदेशस्थत्वेन विमलम्भशृङ्गारः समव्यञ्जना
विभावादीनां स्फुटतया प्रकाश विमलम्भ शृङ्गारः ।

पृच्छन्नविमलम्भशृङ्गारोदाहरणम्—

“कान्तं कान्तं कृपापूर्णं सन्देशं नय मे सखि ! ।

अनुकम्पापरीतोऽपि मेहं नायाति सत्वरम् ॥ ”

लक्षणममस्ययः—

अत्र, नायकरूप विभावमायस्य वर्णनम्, रतिपोषकात्
भावादीनां तु आक्षेपतो बोधः इति अनुभावादीनां मस्फुटतया
विमलम्भशृङ्गारस्य प्रच्छन्नत्वम् ।

“ ॥ ११ ॥ शृङ्गाररमनायक लक्षणम् —

रूप सौभाग्य संपन्नः कुलीनः कुशलः युवा ।

अनुद्धतः सूनृतगीः ख्यातो नेतात्र सद्गुणः ॥ ७ ॥

इति—अत्र शृङ्गाररमे रूपं सौन्दर्यम् सौभाग्यम् च नाभ्यां
संपन्नः पुक्तः कुलीनः सत्कुलोद्भवः कुशलः कामक्रीडाकोविदः
गुरा पारिवरमम्यन्नः अनुद्धतः विनयोपेतः सूनृतगीः गायमधुर-
भाषणशीलः मद्गुणः सुगुणः भाषितः नेता नायकः ख्यातः
काचितः ।

अयं च विद्युधैरुक्तोऽनुकूलो दक्षिणः शठः ।

घृष्टश्चेति चतुर्थास्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ८ ॥

अयं इति—अयं च नायकः अनुकूलः, दक्षिणः, शठः, घृष्टः
इति चतुर्विधः स्यात् । नयथ नायकानुपादे नास्ति नायिका
चतुर्विधा स्यात् ।

अनङ्गुलसङ्केतनामकम्—

मीमांसानां इत्युक्तं इत्यादनन्य इमर्णागतः ।

दोषोऽप्यन्याद्यतोपि न इत्यादविकृतः स्थितम् ॥९॥

मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—
मीमांसनां इत्युक्तं मीमांसनां नामादित्यस्य सङ्केतनामकम्—

अनङ्गुलसङ्केतनामकम्—

“अथवा, सान्निध्यं न सान्निध्यं न सान्निध्यं न सान्निध्यं
नो यथा गान्धर्वं न हामन्तं नैवास्ति कश्चिन्मदः
विः त्वन्मयापि जनावदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियोनान्यत
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वामित्रना मन्यामहेष्टः स्थितम्”

अनङ्गुलसङ्केतनामकम्—

“गतानां तिष्ठति कुत्रेश्वर मुनाचारोऽपराजस्वसुः
एतेन गत्रिपि जिना कमलया देवी प्रसादाद्यच ।
इत्यन्तः पुर सुन्दरीः प्रतिमया विज्ञाय विज्ञापिते
देवता प्रतिष्ठितमृद मनसा द्वित्राः स्थिताः नादिकाः”

अनङ्गुलसङ्केतनामकम्—

प्रियं वक्तव्यं प्रियं तरयाः कुर्वन् यो विकृतः शठः ।

पृष्टं ज्ञात्वा पराधो न विलक्षणोऽवमानितः ॥ १० ॥

प्रियं वक्तव्यं-यः सत्याः स्थितः भविष्य आनेष्टं कुर्वन् प्रियं

व्यभिचारिभ्योऽनेन स्याद्विधारः इति परिपोष नीयते इति श्रुत्याः।
 यतिपन्थोः भिन्नदेशस्थानीन विप्रलम्बश्रुत्याः स्वल्पप्रधानो
 विधारोदीना मकुटतया प्रकाश विप्रलम्ब श्रुतारः ।

वृत्तप्रयोगप्रत्यक्षमश्रुत्यागोदाहरणम्—

“कान्तं कान्तं कृपापूर्णे सन्देशं नय मे सखि !।

अनुकम्पापरीतोऽपि गेहं नायाति सत्वरम् ॥”

तद्वचन मसम्भव —

अत्र, नायकरूप विभावमाश्रय वर्णनम्, गतिपोषकानु-
 भावादीनां तु आशेषतो घोषः इति अनुभावादीना मकुटतया
 विप्रलम्बश्रुतारस्य मच्छन्नन्यम् ।

“ ॥ ६ ॥ श्रुतारसंनयक तद्वचनम् —

रूप सौभाग्य संपन्नः कुलीनः कुशला युवा ।

अनुद्धतः सूनृतगीः ख्यातो नेतात्र सदुणः ॥ ७ ॥

रूपेति—अत्र श्रुतारसं रूप-मोन्दर्यम् सौभाग्यम् च नाभ्यां
 संपन्नः पुक्तः कुलीनः सत्कुलोद्भवः कुशलः कामक्रीडाकोविदः
 युवा पवित्रसम्पन्नः अनुद्धतः विनयोपेतः सूनृतगीः मत्पमधुर-
 भाषणशीलः सदुणः सुगुणः भाषितः नेता नायकाः ख्यातः

अयं च विद्युधरुक्ताऽनुकूलो दक्षिणः शठः ।

धृष्टश्चेति चतुर्धास्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ८ ॥

अयमिति—अयं च नायकः अनुकूलः, दक्षिणः, शठः, धृष्टः
 चेति चतुर्धा चतुर्विधः स्यात् । तत्र च नायकानुसारं नायिकापि
 विधा स्यात् ।

व्यभिचारिभावेन स्याद्विभावः गतिः परिपोषं नीयते इति शृङ्गारः,
पतिप्रत्योः भिन्नदेशस्यत्वेन विमलम्भशृङ्गारः समव्यञ्जकानां
विभानादीनां स्फुटनया प्रकाश विमलम्भ शृङ्गारः ।

पृच्छन्नाविप्रलम्भमृद्धारोदाहरणम्—

“कान्तं कान्तं कृपापूर्णे सन्देशं नय मे सखि ! ।

अनुकम्पापरीतोऽपि गेहं नायाति सत्वरम् ॥ ”

लक्षणं समन्वयः—

अत्र, नायकरूप विभावपात्रस्य वर्णनम्, रतिपोषकानु-
भावादीनां तु आक्षेपतो बोधः इति अनुभावादीनां स्फुटनया
विमलम्भशृङ्गारस्य प्रच्छन्नत्वम् ।

“ ॥ ६ ॥ ” शृङ्गारसंज्ञोपक लक्षणम् —

रूप सौभाग्य संपन्नः कुलीनः कुशला युवा ।

अनुद्धतः सनृतगीः ख्यातो नेतात्र सुदृगः ॥ ७ ॥

रूपेति—अत्र शृङ्गारस्य रूपं सौन्दर्यम् सौभाग्यम् च नाम्नां
संपन्नः सुकृतः कुलीनः सत्कुलोद्भवः कुशलः कामक्रीडाकोविदः
युवा पायनसम्पन्नः अनुद्धतः विनयोपेतः सनृतगीः मायमधुर-
भाषणशीलः सुदृगः सुगुणः सुवितः नेता नायकाः ख्यातः
कायितः ।

अयं च विद्युत्पूरुषोऽनुकूलो दक्षिणः शठः ।

घृष्टश्चेति चतुर्थास्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ८ ॥

अयं चिति—अयं च नायकः अनुकूलः, दक्षिणः, शठः, घृष्टः
चेति चतुर्थं चतुर्विधं स्यात् । तत्र च नायकानुपादे नायिकापि
चतुर्विधा स्यात् ।

वाक्ते विकृतः विरुद्धव्यापारवान् मः शठः कथ्यते । यः च ज्ञात
स्त्रियांते भावः अपराध अनुचित व्यवहारः यस्य तादृशः अपराधः
अपमानिनेपि—अनादयोपि विलम्बोल्लङ्घितो न भवति मः पृष्ट
कथ्यते ।

शठोदाहरणम्—

“शठोन्यस्याः काञ्चीमणिरणित माकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिल भुजग्रन्थिरभवः ।
तदेतत् काचक्षे धृतमयत्वद्रुच्यचो—
विपेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥ ”

घृष्टोदाहरणम्—

“शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितु महं यातः समीपं ततः
पादेन प्रहृतं तया सपदितं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित्तत्र विधातुं मक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्या सखे !
ध्वत्तिश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोपि वामभ्रवः ॥ ”

अनूदा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना ।

त्रिवर्णिणः स्वकीया स्यादन्याः केवलंकामिनः ॥११॥

अनूदति—अनूदा, स्वकीया, परकीया, पणाङ्गना (वेश्या)

ज्ञाते नायिका चतुर्विधा त्रिवर्णिणः धर्मार्थकामतत्परस्य पुरुषस्य
स्वकीया स्यात् अन्याः अनूदाधास्तिस्त्रो नायिकाः केवल
कामिनः केवल विषयासक्तस्य पुरुषस्य भवन्ति ।

अनूदा लक्षणम्—

अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं वा स्वीकृता भवेत् ।

दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥१२॥

वाक्ते विकृतः विरुद्धव्यापारवान् मः शठः कथ्यते । यः च ज्ञानः
स्त्रियोति भावः अपराध अनुचिन्तन्यवशात् यस्य नादृशः अनपराध
अपराधित्वेपि अनादृशोपि विरुद्धोल्लिखितो न भवति मः धृष्टः
कथ्यते ।

शठोदाहरणम्—

“शठोन्यस्याः काञ्चीमणिरणित माकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिल भुजग्रन्थिरभवः ।
तदेतत् काचक्षे घृतमयत्वद्बहुवचो—
वियेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयाति ॥ ”

धृष्टोदाहरणम्—

“शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितु महं यातः समीपं ततः
पादेन प्रहृतं तथा सपदितं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित्तत्र विधातु मक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्या सखे !
ध्वत्तिश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोपि वामभ्रवः ॥ ”

अनूदा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना ।

त्रिवर्गिणः स्वकीया स्यादन्याः केवलं कामिनः ॥११॥

अनुदति—अनूदा, स्वकीया, परकीया, पणाङ्गना (वेदपा)
इति नायिका चतुर्विधा त्रिवर्गिणः धर्मार्थकामत्परस्य पुरुषस्य
स्वकीया स्यात् अन्याः अनूदायास्तिन्मो नायिकाः केवल
कामिनः केवल विषयामक्तस्य पुरुषस्य भवन्ति ।

अनूदा लक्षणम्—

अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं वा स्वीकृता भवेत् ।

सानूदति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥१२॥

पूर्वोक्ति-पूर्वोक्तानाम्, मानं यथायथा कथ्यते । तत्र १८२ अक्षरम्
 पञ्चमो भेदाः । अथ विषयम् । पुनः पुनः ३३३ । एतन्
 कालात् प्रवृत्तः । प्रवृत्तानां मानं ३३३ ३३३ ३३३ ।

पूर्वोक्तानाम्

स्त्रीपुंसयोर्नवालोका देवालामन गगना ।

ज्ञेयः पूर्वोक्तानाम् यम पूर्णमवश्योदभा ॥ १८ ॥

स्त्रीपुं-नवालोकाः १८ नवदशानां च ३३३ ३३३ ३३३
 रागः येषां येषां नवालोकाः अतः ३३३ ३३३ ३३३
 तथेतायोः स्त्रीपुंसाः वा दशा अथवा अथवा पूर्वोक्तानाम् ३३३ ।

नवदशानाम्

“कथमीक्षे कुरङ्गार्क्षी मार्गाल्लक्ष्मी मनोभुजः ।

इति चिन्ताकुरुः कान्तो निशान्ते निशीथिनीम् ॥”

मानवाद्याम्भ्यां

मानोऽन्य वनिता मंगा दीप्या । वरुणि रुच्यते ।

प्रवासः परदेशस्थे प्रिये विरह मम्भरः ॥ १९ ॥

मान इति-वन्धुः अन्य वनिता मङ्गात् परस्त्रीनिहात् पन्थाः
 ईर्ष्या विरुतिः विरहाः मानः ३३३३ । प्रिये परदेशस्थे मनि
 विरहमम्भरः विषये शांतिः प्रवृत्तः ३३३३ ।

मानवाद्याम्भ्याम्—

“नवनखपदमंगंगोपयस्यं शुकेन

स्थगयसि पुन रंष्टं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशम परस्त्रीसंगशंसी विसर्पन्

नव परिमलगन्धः केनशक्यो वरीतुम् ॥”

श्वश्रूरिगितदेवतं नयनयो रीहालिहो यातः ।
तद्दूरादयमञ्जलिः किं मधुनादृग्मंगि भावेन ते
वेदग्धी मधुर ! प्रवन्धरसिक ! व्यथोऽयं मन्त्रे श्रमः ॥

वेदया लक्षणम्—

सामान्यवनिता वेश्या भवेत् कपट पण्डिता ।
नहि कश्चित् प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥१५॥

सामान्येति—सामान्या मनमाचारण भोगवायनिता स्त्री वेश्या
कथ्यते । सा कपटपण्डिता छत्रकुशला भवेत् । तस्याः दातारं
पण्डितं नायकं विना कश्चित् अपि प्रियः न स्यात् ।

वेदयोदाहरणम्—

“तरुणजनसहायं श्रिन्त्यतां वेशवामो
विगणय गणिका त्वं मार्गजातालनेव ।
वहसिहि धनहार्यं पुण्यभूतं शरीरं
समुपहर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियं च ॥ ”

(मृच्छकटिकं छिटस्योक्तिर्बसन्तसेनो प्रति)

सर्वं प्रकाशमेवैषा याति नायक मुद्धता ।
वाच्यः प्रच्छन्न एवान्यस्त्रीणां प्रियसमागमः ॥ १६ ॥

सर्वेति—एषा वेदया उद्धतामनी लज्जामगणवन्ती सर्वं प्रकाशम्
एव प्रकटमेव नायकम् याति । अन्यस्त्रीणां स्वीयादीनां प्रिय
समागमः, प्रतिना सह मद्रमः प्रच्छन्नः एव अपकाशः एव वाच्यः ।

विप्रलम्भगटद्वारमेवानाह—

पूर्वानुराग मानात्म प्रवास करुणात्मकः ।
विप्रलम्भेश्चतर्धास्यात्प्रर्व प्रवोक्त्यं श्रेयः ॥ १७ ॥

पूर्वोक्त-पूर्वानुगतः, मानः, प्रवासः, करुणः इति विषयस्य
पञ्चारो भेदः । अपि विषयस्यः पूर्वः पूर्वः गुरुः वर्तते । एवं च
कल्पान् प्रवासः प्रवासान् मानः, मानान् पूर्वानुगतः गुरुः ।

पूर्वानुगतदशमम्—

स्त्रीपुंमयोर्नवालोका देवलसित रागयोः ।

ज्ञेयः पूर्वानुगतो यम पूर्णस्पृहयोर्दशा ॥ १८ ॥

स्त्रीणि-नवालोकाश्च नवदर्शनाश्च एव उल्लसितः मधुदः
रागः प्रेम ययो नादशयोः अनूणा स्पृहा सम्प्राप्तेः ययोः
तयोक्तयोः स्त्रीपुंमोः या दशा अरसा अयम् पूर्वानुगतः ज्ञेयः ।

तदुदाहरणम्—

“कथमीक्षे कुरङ्गार्क्षी साक्षीलक्ष्मीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रानैति निशीथिनीम्” ॥

मानप्रवासयोर्नवमे—

मानोऽन्य वनिता संगी दीर्घा विकृति रुच्यते ।

प्रवासः परदेशस्थे प्रिये विरह सम्भवः ॥ १९ ॥

मानइति-शत्रुः अन्य वनितामङ्गान् परस्त्रीमङ्गाश्च पत्न्याः
ईर्ष्या विरहः विहाय मानः उच्यते । प्रिये परदेशस्थे सति
विरहसम्भवः विरहोऽस्ति प्रवासः उच्यते ।

मानस्योदाहरणम्—

“नवनखपदमंगोपयस्यं शुक्रेन

स्थगयसि पुन रेषं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशम परस्त्रीसंगशंसी विसर्पन्

नव परिमलगन्धः केनशक्यो वरीतुम् ॥”

स्वश्रूङ्गितदेवतं नयनयो रीहालिहो यातरः ।
तद्दूरादयमञ्जलिः किं मधुनाहृगमंगि भावेन ते
वैदग्धी मधुर ! प्रवन्वरसिक ! व्यथोऽय मन्त्रे श्रमः ॥”

येदया लक्षणम्—

सामान्यवनिता वेश्या भवेत् कपट पण्डिता ।
नाहि कश्चित् प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥१५॥

सामान्येति—सामान्या जनमाधारण भोग्यावनिता स्त्री वेश्या
कथ्यते । सा कपटपण्डिता छरुक्षुशब्दा भवेत् । तस्याः दातारं
पटुदं नायकं विना कश्चित् अपि प्रियः न स्यात् ।

येदयोदाहरणम्—

“तरुणजनसहायं श्रिन्त्यतां वेशयासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाताल्लेख ।
बहसिहि धनहार्यं पुण्यभूतं शरीरं
समुपहर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियं च ॥”

(मृच्छकटिकं विदग्ध्यानिर्वसन्तसेना प्रति)

सर्वं प्रकाशमेवैषा याति नायक मुद्धता ।
वाच्यः प्रच्छन्न एवान्यस्त्रीणां प्रियसमागमः ॥ १६ ॥

सर्वेति—एषा वेश्या उद्विगतामनी लज्जाःमपणयन्ती सर्वं प्रकाशम्
एव प्रकटमेव नायकम् याति । अन्यस्त्रीणां स्त्रीणां प्रिय
समागमः यतिना सह मङ्गलः प्रच्छन्नः एव भवकाशः एव वाच्यः ।

विदग्धमष्टद्वारभेदाभाह—

पूर्वावगम मानात्म प्रवाम करुणात्मकः ।
विदग्धमष्टद्वारभेदाभाह—

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः—

“राज्यं च वसु देहं च भार्या भ्रातृसनाश्च ये ।
यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम् ॥”

युधिष्ठिरः यथा भी रामचन्द्रः—

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचने
कोऽयं ते मति विभ्रमः स्मरनयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम्
नै वंचेत् खरदूषणं त्रिशिरसां कण्ठमृजा पंगिलः
पत्नी नैव सहिष्यते मम धनुर्जर्षाबन्धवन्धूकृतः ॥”

दासवीरो यथा परशुरामः—

“त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रित मही निर्व्याजदानावधिः” इत्यादि

कद्वारादस्य लक्षणम्—

शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र प्रणत रोदने ।
वैवर्ष्यं मोहं निर्वेदं प्रलापाश्रूणि कीर्तयेत् ॥ २२ ॥

शोकोत्थ इति—शोकात् इष्टनाशादि अनितात् मनसो-
वैकल्यात् उचिष्ठति ममुज्ज्वलति तादृशः करुणारमः ज्ञेयः । तत्र
करुणारमे प्रणतरोदने भूषावेरोदने, वैवर्ष्यं वर्णं विपर्वणं मोहः
भीरपादिग्रन्था चेतनाभून्पता (मूर्छा), निर्वेदः स्वापमानेना,
प्रलापः निरर्थकोजल्पः अश्रूणि पानानि कीर्तयेत् वर्णयेत् ।

कद्वारादस्य लक्षणम्—

“गृहिणी सचिवी सखी मिथः
प्रियं शिष्या ललिने कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥”

प्रवासस्येदाहरणम्—

“चिन्ताभिस्तिमितं मनःकरतले लीना कपोलस्थली
प्रत्यूषक्षणे देश पाण्डुवदनं श्वासैकं खिन्नोऽथाः ।
अम्भः शीकर पाद्मिनी किसलयैर्नोपैतितापः शमं
कोऽस्याःप्रार्थितदुर्लभोस्ति सहते दीनां दशामीदशीम्”

करुणस्यलक्षणम्—

स्यादेकतर पंचत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ।
शृङ्गारं करुणाख्योयं वृत्तवर्णन एव सः ॥ २० ॥

स्यादिने—अनुरक्तयोः मेमवतोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसोः एक-
तरस्य नायकस्य नायिकाया पंचतरे मरणे सति करुणाख्याः
शृङ्गारः भवति । अयम् करुणः वृत्तस्य भूतस्य वस्तुनः वर्णने एव
भवति । यथा कादम्बर्या पुण्डरीक महीश्वेता वृत्तान्ते । कुपार-
सम्भवे रति विलाप वा अयं करुण शृङ्गारस्तदैव भवति यदि
भूतस्य एकतरस्य पुनर्जीविन सम्भावना स्यात् अन्यथा अस्य
शृङ्गारसत्त्वमेव स्यात् न तु शृङ्गारता ।

वीर रसमाह—

उत्साहात्मा भवेद्वीर स्त्रिया धर्माजिदानतः ।
नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यरधिगतो गुणैः ॥ २१ ॥

उत्साहेति—उत्साहः त्या उत्साहस्वरूपः वीरः भवेत् । मः
वीरः धर्माजिदानतः धर्मयुद्ध दानैः धर्मवीर, युद्धवीर, दानवीर
भेदेतित्यर्थः त्रिधा त्रिविधः भवति । अत्र वीररसे नायकः सर्वैः
श्लाघ्यैः मधुसूतरीयैः गुणैः अधिगतः युक्तः भवेत् ।

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः—

“राज्यं च वसु देहं च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।
यच्च लोके ममापत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम् ॥”

सुमेधीतो यथा धर्म रामचन्द्र —

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा गमः स्वयं याचते
कोऽप्यंते मति विभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम्
नै वंचेत् खरदूषण त्रिशिरसां कण्ठमृजा पांगेनः
पश्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याचन्ध बन्धूकृतः ॥”

दासवीरो यथा परशुराम —

“त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रित मही निर्ग्राजदानावधि.” इत्यादि

करुणाशब्द लक्षणम्—

शोकोत्थः करुणो ह्येयस्तत्र प्रणत रोदने ।

वैवर्ण्य मोह निर्वेद प्रलापाभ्राण कीर्तयेत् ॥ २२ ॥

शोकोत्थ इति—शोकात् इत्यादिनाशादि तन्निमित्तं मनसो
वैकल्यात् उच्यते ममुज्ज्वलि नाहो करुणाशब्द इत्येव । तत्र
करुणारमे मयत्तरोदने भुवावेरोदने वैवर्ण्य वर्णं । वैवर्ण्यं मोह
भीषादिभ्यां चयनाभ्युपगमात् । निर्वेद इत्यादिना
प्रलापः निर्वर्ण्योदनेऽपि भ्रमं यथा न करुणवत् वर्णः ।

करुणा इत्यो दासलक्षणम्

“गृहिणी सन्निवी मर्षी मिथ

प्रिय शिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

दरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥”

हास्य रसं लक्षणम्—

हास मूलः समारूपाते हास्यनामा रसो बुधैः ।

चेष्टांगवेपथ्वकृत्याद्याज्यो हास्यस्य चोद्भवः ॥ २३ ॥

हासेति—हामः बागादिविकृत्यां जनितश्चेन्नो विक्रामः मूलं कारणं यस्य सः हास्यनामा रसः बुधैः पाण्डितैः समारूपातः । चेष्टायाः पाणिषाद संचालतादि कृपायाः अज्ञानाप्रकरचरणादीनाम, वेपथ्व च वैकृत्यान् विकृतभावाद् हास्यस्य उद्भवः उत्पत्तिः वाच्यः ।

हासभेदानाह—

कपोलाक्षिकृतोलास मोष्ठेतिष्ठन् स उत्तमः ।

मध्यमानां विदीर्णास्यः सोऽवराणां स शब्दकः ॥ २४ ॥

कपोलेति—सः हामः कपोलाक्षिभिः कपोलनेत्रैः कृतः उल्लासः विक्रासः यत्र तत् यथा भवति तथा ओष्ठे तिष्ठन् मुखात् बहिरनिःसरन् इत्यर्थः उत्तमः कथ्यते । मध्यमानाम् पुरुषाणाम् विदीर्णम् विस्तारितं आस्यम् मुखं यत्र तादृशः हामः भवति । अवराणाम् अधमान्यम् हामः स शब्दकः शब्द सहितः भवति । एवं च हासः उत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधः । दर्पण कारेण तु हासस्य पङ्क्तिविधता मतिपादिता । तत्राहि—“ज्येष्ठानास्मिन्वहमिने मध्यानां विहसितवहसिते च । नीचानामपहमितं तथाति हंसितं च पङ्क्तिभेदाः ॥ ईषाद्रिका,मिनयनं स्मितंस्यात् स्यान्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्यं द्वितं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥ मधुरस्वरं विहासितं सांमशिरः कम्पमवहमितम् । अप हसितं सास्त्राक्षं विस्तिष्ठाहं भवत्यति हमितम् ” इति ।

दास्योभूतः प्रथमः

“गुरोर्गिरः पंच दिनान्यनीन्य
वेदान्त शास्त्राणि दिनत्रय च ।
अमी समाधाय च तर्कसागर
समागताः कुरुट मिश्राद ॥”

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

विस्मयात्पादुनो ज्ञेः सन्-गत्या य तः न
दर्शनात् श्रवणाद्याप पाणि ता नः सा र य । २५ ।

विष्णुमि-विष्णुमः ४ ११३ १ ११ १ १ १

विहाराः भगवता प्रवक्ष्यामि तदा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथर्वः द्वेयः । ननु अथर्वान् ३ भा ३५, ३६

सम्प्रदायानिर्गम्य ५७ १११.

॥ उदगायने मादुर्महान् ।

तत्र नेत्र विकारम् ॥१॥ ३३ ॥

निःस्पन्द नेत्रना सभ्य सभ्य ॥ ११३३ ॥ न न ॥ ११३३ ॥

सूचि-संख्या ११५५-१५५५ ४४

[illegible]

மேலும், கீழ்க்கண்டவற்றைக் கவனிக்கவும்:

2022年12月，P4项目

"दोर्दण्डांचित चन्द्रशम्भुननुदण्डे च नमालय
दृष्टास्त्रनिर्गम्य पाल्मनाम च पल्लवनाडिः पटमः ।
द्राण्य पर्यन्त कपाल सङ्घट्ट । म दृष्ट नक्षत्राण्ड भाण्डोदय-
भाण्ड्यन विण्डन चण्डमा व. यमते । नालापि विस्तराग्नि

हास्य रम लक्षणम्—

हास मूलः समाख्याते हास्यनामा रसो बुधैः ।

चेष्टांगवेपथ्वैकृत्याद्याभ्यां हास्यस्य चोद्भवः ॥ २३ ॥

हामेति—हासः बागादिविकृत्या जनिनश्चेतो. विज्ञापः मूर्त
कारणं यस्य सः हास्यनामा रमः बुधैः पाण्डितैः समाख्यातः ।
चेष्टायाः पाणिवाद मंचालतादि कृपायाः अज्ञानात् करचणादी-
नाम्, वेपथ्व च वैकृत्यात् विकृतमावाद् हास्यस्य उद्भवः
उत्पत्तिः वाच्यः ।

हासभेदानाद—

कपोलाक्षिकृतोल्लास मोष्ठेतिष्ठन् स उत्तमः ।

मध्यमानां विदीर्णास्यः सोऽवराणां स शब्दकः ॥ २४ ॥

कपोलेति—सः हासः कपोलाक्षिभिः कपोलनेत्रैः कृतः उल्लासः
विकासः यत्र तत् यथा भवति तथा ओष्ठे तिष्ठन् मुखात् बहिरनिः
सरन् इत्यर्थः उत्तमः कथ्यते । मध्यमानाम् पुरुषाणाम् विदीर्णम्
विस्फारितं आस्यम् मुखं यत्र तादृशः हासः भवति । अवराणाम्
अथमान्यम् हासः स शब्दकः शब्द सहितः भवति । एवं च हासः
उत्तममध्यममधमभेदात् त्रिविधः । दर्पण कारेण तु हासस्य
षड्विधता मतिपादिता । तत्रादि—“उपेष्टानास्मिन्हासिने मध्यमानां
विहमितावहासिते च । नीचानामपहासितं तथाति हंसितं च षट्
भेदाः ॥ ईषाद्विका,मिनयने स्मितस्यात् स्पन्दिताथरय । किञ्चिद्वक्ष्य
द्वितं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥ मयुरस्वरं विहासितं सांमशिरः
कम्पमवहासितम् । अथ हसितं सास्त्राक्षं विसिस्ताहं भवत्यति
हमितम् ” इति ।

भयानक रस लक्षणम्—

भयानको भवेद्भीति प्रकृतिर्घोर वस्तुनः ।

स च प्रायेण वनिता नीच बालेषु शस्यते ॥२७॥

भयानक इति-भीतिः आसः एव प्रकृतिः स्वभावो यस्य तादृशः भयस्थायिभावक इति भावः भयानक तन्नामा रमः घोर वस्तुनः भयङ्कर वस्तु दर्शनान्न भवेत् । स च भयानको रमः प्रायेण बाहुल्येन वनिताः स्त्रियः नीचाः नीचनात्पुनश्च पुण्याः बालाः बालकाः तेषु आस्पन्दे कथ्यन्ते वर्ण्यन्ते वा ।

दिगालोकास्य शोषांग कम्प गद्गद सम्भ्रमाः ।

आस वैवर्ण्य मोहाश्च वर्ण्यन्ते विबुधैरिह ॥२८॥

दिगिति-इह भयानकरमे विबुधैः दिशाम् आलोकः अलोकनम्, आस्पन्द्य मुखस्य शोषः शुष्कता, अङ्गकम्पः, गद्गदः बाष्पा अस्वचता सम्भ्रमः, आसः भीतिः, वैवर्ण्यम् वर्णविकारः, मोह मूर्छा च वर्ण्यन्ते ।

तदुदाहरणम्—

“ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भ्रूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्वावलीढैः श्रमविरतमुत्तमंशभिः कीर्णवर्मा
पश्योदग्रमुत्तवा द्विपति बह्वरस्नोकमुत्प्रा मयाति॥”

गोदरमलक्षणम्—

कौवात्मको भवेद्गोदः कोवश्रापिरामतात् ।

भीष्महन्ति भवेदुग्रः सामर्थ्येनत्र नायकः ॥ २९ ॥

दोषेति-नरक-वा इति न ॥ १ ॥
 आयेतुं पाटुं शीले चेति न ॥ २ ॥
 शुनिवृत्तिर्माधोनिधिः पूर्वोक्त ॥ ३ ॥
 दीनां गणैः अशिश्वं पुनश्च ॥ ४ ॥
 जनरप, नामात्पुनर्माध ॥ ५ ॥
 यामशोऽपवा इति यावत् ॥ ६ ॥
 परीतिं चेतिप, न, न ॥ ७ ॥
 विः एताव काचवर्गम् ॥ ८ ॥
 अतएवम काचवर्गम् ॥ ९ ॥
 घटपन्तु रचयन्तु ॥ १० ॥
 पर्यन्तं मनुष्यादि ॥ ११ ॥
 विस्तेदभावात् काचवर्गम् ॥ १२ ॥

प्रसङ्गात् कारोति न ॥ १३ ॥

“लाट्टीहाम्परसे प्रयांगानपुर्णे गी ॥ १ ॥ प्रवन्ने कृता
 पञ्चाली करुणाभयानकर्म शान्ते रमे मागधी ॥
 गौडी वीररसे च गौडजग्मे वन्द्यमन्दोद्वा
 वीभत्साद्भुतयोर्विदर्भ विपया शृगाभने रमे ॥
 द्वित्रिपदा पांचली लाट्टीया पंच सप्त वा यावत् ॥
 शब्दाः समासवन्तो भवति यथाशक्ति गौडीया ॥
 प्रथमपदा वत्सामी त्रिपदसमा च मागधी भवति ॥
 उभयोरपि वेदर्भी मुहुर्मुहुर्भाषणं कुरुते ॥

इति श्रीमद् रुद्रोत्तराक्षर दर्शनादि, ईश्वरीदत्तशास्त्रि,

विरचिताया माह्वनोरजन्यः सदाया व्याख्याया

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

समासश्चायं ग्रन्थः

वीमन्तांदादरणम्—

“उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथूच्छोयभृयांसि मांसा-
त्यं सस्फिकं पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा
अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटिनं दर्शनः प्रेतरङ्कः कग्द्धात्
अङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि कव्यमव्यग्रसत्ति॥”

शाग्नरमलक्षणम्—

सम्यग्ज्ञानं समुत्थानः शान्तो निःस्पृह नायकः ।
रागद्वेष पणित्यागात् सम्यग् ज्ञानस्य चाद्भवः ॥३२॥

सम्यगिति—सम्यग्ज्ञानात् तत्तज्ज्ञानात् समुत्थानं उत्पत्तिर्वस्य
तादृशः निःस्पृहः इच्छाशून्यः नायकः यस्य तथाभूतः शान्तः
रमो भवति । सम्यग्ज्ञानस्य उद्भवः उत्पत्तिः रागस्य पुष्कलञ्चा-
दिषु आनन्देः द्वेषस्य क्रोधस्य पारित्यागात् भवति ।

तदुदाहरणम्—

“रथयान्तश्चरतस्तथा धृतजस्तकथा लवस्याध्वगः
सत्रासञ्च सकीतुकञ्च सदयं दृष्टस्य ते नागरेः ।
निर्व्याजीकृतं चित्सुधारसमुद्रा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्वा विलुण्ठिष्यति ॥”

उपसंहरति—

दोषैरुज्झितं माश्रितं गुणगणेश्वेतश्चमत्कारिणं
नानालंकृतिभिः परीतमभितो रीत्या स्फुरन्त्यासताम् ।
तेस्तैस्तन्मयतां गतं नवरसैराकल्पकालं कवि-
स्रष्टारो घटयन्तु काव्यं पुरुषं सारस्वता ध्यापिनेः ॥३३॥

दोषैरिति-नरकस्या इवार्जितं शरत्काले न २५ ग ५
 अभ्येतुं पाटितुं शीघ्रं येषां ते कथं न च शरत्काले न २५ ग ५
 शुभेकदुःखोन्निविष्टः पूर्वोक्तः न २५ ग ५
 दीर्घां गर्णः आश्रितं युक्तं न २५ ग ५
 मनस्य, नानाश्रुतिभिः विचरन्तुः न २५ ग ५
 यामर्षाभ्यया इति यावत् न २५ ग ५
 परिते शीघ्रं न २५ ग ५
 मिः यथाय काव्यशक्तिः न २५ ग ५
 श्रुतपक्षस्य काव्यस्य एव प्रथमं न २५ ग ५
 यद्यप्यनु रचयन्तु । यथा न २५ ग ५
 पर्यन्तं मनुष्यादि नृपैः सज्जितं न २५ ग ५
 विस्तेजाभावात् काव्यानि रचयन्तु न २५ ग ५

यस्य द्वात्रिंशत् काव्यानि चत्विंशत् यम कृत्तव्यं न २५ ग ५
 “लाघीहाम्यरसे प्रयोगानिपुणे गीतः प्रबन्धे कृता
 पञ्चाली करुणाभयानकम्भ शान्ते रमे मागधी ।
 गौडी वीररसे च गौडजग्मे वन्द्यमदेनोद्भवा
 बीभत्साद्भुतयोर्विदर्भ विषया शृंगारभने रमे ॥
 द्वित्रिपदा पांचली लाघीया पंच सप्त वा यावत् ।
 शब्दाः समासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौडीया ॥
 प्रथमपदा वत्सोमी त्रिपदसमा च मागधी भवति ।
 उभयोरपि वैदर्भी मुहुर्मुहुर्भाषणं कुरुते ॥

इति श्रीमद् कटोत्रसंज्ञा टीका टीका टीका ईश्वरीदत्तशास्त्रि,
 विरचिताया मन्त्रमन्त्रान्य सदाया व्याख्याया
 पञ्चमः परिच्छेदः ।

समासश्चायं ग्रन्थः

* प्रश्नावली *

प्रथमपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १.—काव्यस्य किं स्वरूपम् ? किं फला च तद्रचना ?
- २.—मनिमायाः किं लक्षणम् ? कथं च सा बुद्धिनो विशिष्यते ?
- ३.—अभ्यासं व्युत्पत्त्योर्लक्षणे लिख ।
- ४.—कविता कमनीयता प्रतिपादकानि कानि कारणानि सन्ति ।
- ५.—परकाव्यग्रहस्य क सदोषता क च निर्दोषता ? निर्दोषतायां च किं बीजम् ?
- ६.—अर्थवकाशहेतवः के ?
- ७.—वचनोः द्वययोः कुत्र अभेदः ? स्मर्यते चेत् तदुदाहरणमिच्छेत् ।

द्वितीयपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १.—काव्ये काः काः भावाः प्रयुज्यन्ते ? अपभ्रंशः किं स्वरूपः ?
- २.—काव्यैः कानि विधयः ?
- ३.—पददोषाः कानि ? के च ते ? तृतीयपद्यय गतपददोषाणां लक्षणोदाहरणोल्लेख पुरस्कारः समग्रयो विधेयः ।
- ४.—दोषाणां कदाचित् निर्दोषतापि भवति नरा, भवति चेत् सर्वपापेभ्यः भवति केषाञ्चित् वा ? यदि केषाञ्चित् के ते ?
- ५.—कविताव्यदोषाः ? कतिय अर्थदोषा ? के च ते ? अगोपिता दम्बपति घट्टदेष्टागवविम्बानां लक्षणं लिख ।

तृतीयपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १.—गुणैः काव्ये क वचनैः के कानि च गुणाः ? आदर्शमाधुर्यं सुहृदाणां लक्षणोदाहरणे लिख ।

चतुर्थपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-गुणाः कथं लङ्कारेभ्यः विद्यन्ते ? अङ्काराणां कतिने के उप-
योगः ? किं वा लङ्कारमापान्तरक्षणम् ? कति न तस्य भेदाः ?
- २-"कक्षाकु०" "रक्षणागमा०" इत्येते पदे कथं विद्यन्ते, किं पर्याय-
तयोरपि व्यापः ?
- ३-कति भर्त्सकलङ्काराः ? कति च शब्दालङ्काराः ? किं च तयोरन्तरम् ?
- ४-संवाचोक्तिः, वक्तोक्तिः, मन्त्रमन्त्रोक्तिः, पर्यायोक्तिः, परिम-
रुपाङ्काराणां लक्षणं दादृशेति लिखितं तन्मन्त्रोक्तिः कथं विद्यते ?
- ५-श्लेषः, समासोक्तिः, पर्यायोक्तिः, अन्तरमन्त्रोक्तिः अङ्काराणां परस्पर-
को भेदः ?
- ६-का नाय रीतिः ? कति च तस्या भेदाः ? कस्मिन् रमे का
रीतिः प्रयुज्यते ?

पञ्चमपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-किं कला हि रसः ? तस्य च तेषां लङ्काराणां विषयः ? किं च
तेषां स्वरूपम् ?
- २-विधावानुभावमात्रिकाता लक्षणानि लिख ।
- ३-शृङ्गारस्य कति भेदाः ? पञ्च उभयभयोः शृङ्गारस्य लक्षणम्
लिख्य उदाहरणे मन्त्रम् ।
- ४-नायकस्य किं लक्षणम् ? कति च तस्य भेदाः ? अन्यस्य
उदाहरणं लिख ।
- ५-कल्याणस्य कल्याण विषयस्य को भेदः ?
- ६-दास्यानुभववानकल्याणो लक्षणोदाहरणानि लिखयानि ?

❀ शुद्धाऽशुद्धि पत्रम् ❀

अशुद्ध

शुद्ध

पृष्ठ पङ्क्ति

शान्ता मान्शान्त	शान्ता मान्ता मान्तन्त	१—१
मोक्षमार्ग सदा दृने	मोक्षमार्ग सतां दृने	१—८
लक्ष्य	लक्ष्य	१—२१
दोषेदश	दोषदेश	२—१
शृशोत्पति	शृशोत्पति	२—२४
युक्त्यद्रु	युक्त्यद्रु	३—८
लोपोक्त	लोपो	८—२
भाषणेप्त्रमि	भाषणेप्त्रमि	८—२
पारं	वारं	८—२०
कविशान्तिं	कविशान्तिं	७—२
नमिथः	नमिथः	८—७
यस्येति	यस्येति	८—१२
अस्पा	अस्पा	८—२३
स्यान्	स्यादन	९—६
यत्तादौ	पादादौ	९—७
कीर्तिश्च	कीर्तिश्च	९—१७
वयस्य वयस्ये हाम	वयस्य वयस्ये हाम	९—२४
कीर्षो	कीर्षो	९—२५
हस्तिर्न युष्म	हस्तिर्न युष्म	१०—२
चतस्रः	चतस्रः	१०—६
इकार-	टकार-	१०—१३
	कचलोपलोचम	१२—३
	भयानयः	१३—५
		१३—८

भयद	युद	पृष्ठ पङ्क्ति
यमवाधा	भयपाया	११—११
आघीस-	अधीस-	१३—१५
प्रभृतीति	प्रभृतीने	१३—२०
शीलनेनरदराः	शीलनेनरदराः	१३—२१
गुप्यं	गप्यं	१५—२
द्वादशमयं	बाह्यय	१५—१०
परिहर्तुघो-	परिहर्तु घो-	२५—२१
निहताय	निहताया	१६—१४
मिगुक्तते	मगुक्तते	१६—१५
छछानुमाते	छटानुमाते	१६—१७
कावे १४	कपि १४	१६—२३
यनत्रमकर्षता तथा १५	यनत्रमकर्षता तथा १५	
कचिदुक्तो	कचिदुक्तो	१६—२४
विधानाभ्या	विधानाभ्या	१७—१
यमनो-	यमनो-	१७—१
अनकारे	अनुकारे	१७—३
कविहास	कविकल्पित	१९—१३
शक्तोमि	शक्तोमि	१९—१७
द्वादशित्वा	छादयित्वा	१९—५१
द्वादशित्वा विषादपुरा	छादयित्वा विषादपुरा	२०—१
'द्वादशित्वा'	'छादयित्वा'	२०—२
'पदाधिताः'	'पदाधिताः'	२०—१४
मृमि १४	मृमि १४	२०—१४
यः	यः	२१—१

अष्ट	शुद्ध	दृष्ट पंक्ति
देवान्-	देवान्	२१—२२
अर्थः	अर्थः	२१—२१
वक्त	वक्त	२३—२३
श्रीमानिन्द्रायपर-	श्रीमानिन्द्रायपर-	२३—२३
गैरही	गौड़ी	२३—२३
ममा म-	ममाम्	२३—२३
गौड़ीया	गौड़ीया	२३—२४
पति भ्रष्टम् मोक्ता	पतिभ्रष्टम् इतिनाम्ना मोक्ता	२३—२०
इष्ट्यादिषु	इष्ट्यादिषु	२४—२०
इष्ट्यम्	इष्ट्यम्	२४—२३
जलक्रीडापातुं	जलक्रीडापातुं	२४—२९
मन्त्राद्यौ	तन्त्राद्यौ	२४—२१
उत्थिकम्	उत्थिकम्	२५—२८
श्रीमद् रोह वंशो	श्रीमद् रुद्रोक्तवंशो	२५—२२
सुकुमारस्य	सुकुमारता	२५—२४
चातत्वं	चारुत्वं	२५—२६
विभ्राजिमम्	निभ्राजितम्	२७—२७
कुशकलश	कुचकलश	२८—२८
अश्याम्	अयोग्याम्	२८—२८
इत्यस्य 'नि' गुरुत्वम्	इत्यस्य गुरुत्वम्	२९—२३
'तपस्यस्यश्रान्तम्' 'खंडेदो-	'तपस्यस्यश्रान्तम्' 'खंडेदो-	२९—२९
अर्थत्यक्तिः-	अर्थव्यक्तिः-	२९—२८
यदनेपत्वमर्थस्य	यदनेपत्वमर्थस्य	२९—२९
यशः	यशः	३०—२६

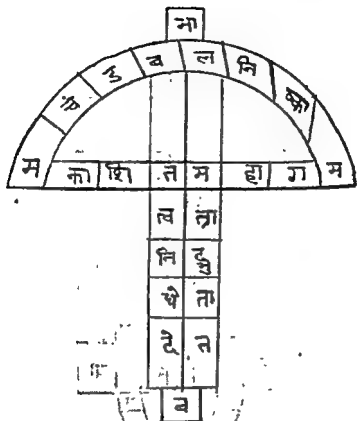
अनुद	उद	पृष्ठ पङ्क्ति
मुक्तिपान् पारिपावकः ।	मुक्तिमान् पारिपार्थकः ।	३१—११
पूरपरिचयेनेवासाणि—	पूरपरिचयेनेवासाणि—	३१—२४
इषामायमानाति	इषामायमानानि	३३—१२
सरस्वता	सरस्वत्याः	३४—५
श्रीमदुरोहवंशो	श्रीमद् रुद्रोलवंशो	३४—९
दिनन्तु	दिनन्तु	३६—१८
पार्थकस्य	पार्थकस्य	३७—१९
कूक्षते	कूक्षते	३९—९
यौष्माक्येनाः	यौष्माक्येनावाः	४०—७
उत्तरमदः	उत्तरमदः	४१—१८
यः	यः	४२—८
युष्मान्	युष्मान्	४२—२५
श्रुतिपत्र	श्रुतिपत्रा	४३—७
लङ्केत	लङ्केति	४३—२४
चेद्यकोराक्षि	चेद्यकोराक्षि	४४—२१
मयाद्	मयाद्	४५—११
निर्हति	निर्हति	४७—११
निष्पराजि	निष्पराजि	४८—१६
मघानम् गवयानाम्	मघानम् गवयानाम्	४८—१९
माप्तिपाशया	माप्तिपाशया	४८—२१
यत्तस्त्वन्नं	यत्तस्त्वन्नं	५४—११
शिशिमातरः	शिशिमातरः	५७—१२
सरमथ	सरमथ	५७—१३
स्पन्दयेव	स्पन्दयेव	५८—१
इषापीत्यर्थः	इषापीत्यर्थः	५९

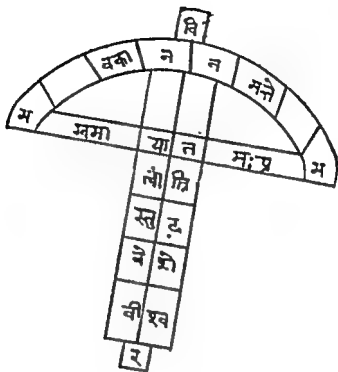
अथ :

शुद्ध

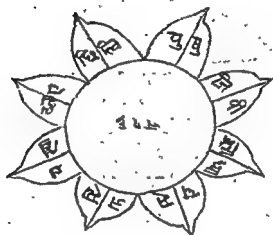
दृष्ट पार्श्व

पादभ्यां च भावणी	पादभ्यां च भावणी	८१—१४
मुमुक्षुः शान्तमोक्षः	मुमुक्षुः शान्तमोक्षः	८१—१५
नानाहेलावयव	नानाहेलावयव	८१—१६
नानाविशेषणी	नानाविशेषणी	८१—१७
बालकाभिरुचो	बालकाभिरुचो	८१—१८
भयानः	भयानः	८२—१९
स्वयम्भो	स्वयम्भो	८२—२०
शब्दः, पदवीहि	शब्दः, पदवीहि	८२—२१
अवामङ्गिकेन	अवामङ्गिकेन	८२—२२
मन्दाया	मन्दाया	८३—१
भरितमानस्यापि	भरितमानस्यापि	८४—१४
भरितं	भरितं	८४—१५
तेन रितं	तेन भरितं	८४—१६
शशिनः	शशिनः	८४—२०
वपमानम;	वपमानम	८५—१४
निवाश्रिताः	निवाश्रिताः	८५—१८
भर्षा	भर्षा	८५—१९
मुपयोमाना	मुपयोमाना	८५—२२
इदम्	इदम्	८७—१
दाता	ददाना	८७—५
पुत्रा	पुत्राः	८७—१४
अते	अस्ति	८७—२५
वनम् विद्यन्ति	शत्रुति वनम् विशन्ति	८०—१२
शित	शित	८०—२४

द्वन्द्वं षोडशदल
कमल वन्द्य
चित्रम्

५

षोडशदल कमलं गी. ग. त्रिका च वि त्र
प्रदत्तम्

ज	न	स्य	न	य	न	स्य	न	प्य	न	ए	न	दि	न	ति	ने
प				जि	न	पि	न	श	न	प्य	न	ध	न	स	न

11

पंजाब संस्कृत पुस्तकालय लाहौर

का

संक्षिप्त सूचीपत्र

- १-नागानन्द नाटक श्रीमान् पं० सुन्दरदामजी शास्त्री विरचित सरस्वती दधिमयी मरल संस्कृत टीका सहित इस में प्रत्येक श्लोक का पद छंद अन्वयादिक भी किया गया है यद्वा १ गायक पण्डितों ने इस टीका की प्रशंसा की है और महामहोपाध्याय पं० दिग्विजय जी ने शोध्या है, अति उत्तम स्वच्छ और सुन्दर टाईप में मूल्य केवल ॥१॥
- २-कारिकावली-श्रीमान् पं० दुर्गादत्तजी शास्त्री कृत प्राक्मयोरमा व्याख्या सहित अति उत्तम टाईप में (द्वितीयावृत्ति) मूल्य ॥२॥
- ३-वासुदेव विजय काव्य स्वरुपपदचन्द्रिकाव्याख्या समेत और महामहोपाध्याय पं० दिग्विजयजी कृत टिप्पणी सहित अति उत्तम टाईप में ॥३॥, ४-समयोंचितपद्यमालिका ॥४॥, ५-रत्नसमुच्चय ॥५॥, ६-सुमाशित रत्नमण्डागार ॥६॥, ७-मृच्छकटिक नाटक सटीक ॥७॥, ८-माघकाव्य सटीक २), ९-मलङ्कार सव्यंस्व ॥१॥, १०-मानवार्थनाथन चम्पू ६॥), ११-काव्य संप्रद सटीक ७॥), १२-वैतालपंचमी सटीक ॥१॥, १३-कथा सृज्यसागर ५), १४-भोज-प्रबन्ध भाषा टीका ॥१॥, १५-अमरकोश भाषा टीका ॥१॥, १६-अमरकोश संस्कृत टीका स्फुलाक्षर ॥१॥, १७-गीतगोविन्द काव्य सटीक ॥१॥, १८-सुमोक्षित त्रिशती ॥१॥, १९-पञ्चीका प्रशस्ती ३), २०-पुष्पवामी किलास ॥१॥, २१-राघवपाण्डवीय सटीक ॥१॥, २२-अश्वघाटि काव्य ॥१॥, २३-युधिष्ठिर विजय काव्य सटीक ॥१॥, २४-कटाक्ष शतक ॥१॥, २५-पसन्त शतक ॥१॥, २६-प्रश्नोत्तरपयोनिधि ॥१॥, २७-विद्वानमोर तरङ्गिणी ॥२॥, २८-गङ्गाहरी मूल -॥१॥, २९-वटकपूर काव्य ॥१॥, ३०-भैरवीकान्ता ३), ३१-परीमाशिक्षुशेखर ॥१॥, ३२-काशिका सटीक ॥१॥

इन पुस्तकों के अतिरिक्त और भी कई संस्कृत या हिन्दी की पुस्तकें इस पुस्तकालय द्वारा मुद्रित हुई हैं हिन्दी या संस्कृत के शिष्यों को अवश्य ध्यान देना चाहिये :—इसकी सूचीपत्र मुफ्त भेजते हैं ।

लाला मोतीलाल बनारसीदास,

पंजाब संस्कृत पुस्तकालय लाहौर

